НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 105 (17053)

2005 чылдың сентябрь 20, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Кызыгаар айтырыын чогумчудар дээш...

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың чалааны-биле Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Күрүне Думазының болгаш Моолдуң Күрүнениң Улуг Хуралының делегациязының киржилгези-биле сентябрь 16-17 хүннеринде Тывага россий-моол күрүне кызыгаарының тыва участогунда кызыгаар чурумунуң чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Күрүне Думазының делегациязын Айыыл чок чорук талазы-биле комитеттиң оралакчы даргазы, Моолдуң парламентизи-биле харылзаа тудар депутат бөлүүнүң координатору Виктор Войтенко баштап чораан. Ол ышкаш Күрүне Думазындан Күш-культура, спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитеттиң бирги оралакчызы Ильдар Гильмутдинов, Культура талазы-биле комитеттиң оралакчы даргазы Чылгычы Ондар, Улустар аразының херектериниң талазы-биле комитеттиң кежигүнү Камиля Давлетова болгаш өскелер-даа келген. Кожавыста чурттуң делегациязын Моолдуң Улуг Хуралының кежигүнү, Россия Федерациязының парламентизи-биле харылзаа тудар бөлүктүң удуртукчузу Д. Идэвхтэн баштап чораан.

Сентябрь 16-да ТР-ниң Чазак Бажыңынга улуг хурал болган. Аңаа Россияның болгаш Моолдуң парламентилериниң депутаттарындан аңгыда, ТР-ниң Чазак кежигүннери, ТР-ниң Дээди Хуралындан депутаттар, Тываның, Сибирь федералдыг округтуң болгаш Моолдуң кызыгаар база каайлы албан черлеринден төлээлер киришкен.

Хуралга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак российжи болгаш моол таладан келген ийи делегацияны Тыва чуртта келгени-биле байыр чедирип чүве чугаалааш, Тыванын бөгүнде ниити байдалы-биле каксы таныштыргаш, россий-моол күрүне кызыгаарының тыва участогунда кызыгаар чурумунуң чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалажырының талазы-биле кады ажылдажылгага чедиишкиннерни күзээн.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Айыыл чок чорук талазы-биле комитеттиң оралакчы даргазы, Моолдуң парламентизи-биле харылзаа тудар депутат бөлүүнүң координатору Виктор Петрович Войтенко бо айтырыгны бүгү тала-биле чогумчалыг шиитпирлээри-биле ийи тала мында чыглып келгенинге өөрүп турарын демдеглээш, Тывага 1998 чылга чедир удаа-дараа кээп ажылдап турганын чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссияның составынга өскерилгелер дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫЫ

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2003 чылдың август 11-де «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссия дугайында» Чарлыы-биле бадылааны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссияның составынга дараазында өскерилгелерни киирер:

Комиссияның даргазынга

Комиссияның даргазының албан-хүлээлгезинден Ч.Д. Чоксумну хостааш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне – хоойлу-дүрүм эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы В.Н. Фитинни бадылаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
2005 чылдың сентябрь 16.
№211.

Бедик шаңналдар-биле!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың сентябрь 16-да үндүрген №213 Чарлыы-биле арга-арыг ажыл-агыйының адырынга киирген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Барыын-Хемчик кожуунуң арга-арыг ажыл-агыйының директору **Сергей Иванович МАНЧЫНГА** тыпсыр.

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйының Черби лесничествозунуң леснигиниң дузалакчызы **Виктор Григорьевич НИКИТЕНКОНУ;**

Кызылдың оперативтиг авиасалбырының летчик-хайгааракчызы **Вадим Сарыг-оолович КЫЗЫЛ-ООЛДУ;**

Тожу арга-арыг ажыл-агыйының кол экономизи **Наталья Борисовна ВЛАДИМИРОВАНЫ;**

Кунгуртуг лесничествозунуң леснигиниң дузалакчызы **Михаил Хурбеевич ЧЫПСЫННЫ** шаңнаар.

А.А. Сатты Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыы

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга киирген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазааның Ак-Довурак хоорайда девискээр эргелелиниң удуртукчузу **Андрей Алдын-оолович САТТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
2005 чылдың сентябрь 16.
№212

Ажыл чок чорук эвээжеп олурар

«Тывастат» девискээр органының ай санында үнер «Сибирь Федералдыг округта регионнарның социал-экономиктиг байдалы» деп бюллетеньниң бо чылдың 6 айларының дургузунда сан-медээлери-биле алырга, Сибирьниң 12 регионнарының ортузунда ажыл чок чоруктуң деңнелинде Тыва мурнуку одуругну ээлеп турар. Тывада чурттап турар 305 муң кижиниң 126 муңу идепкейлиг ажыл кылып шыдаар шинектиг кижилер. Республикада бир хостуг ажылче 37 кижи кордап турар, өске регионнарда бир ажылчын турушче 1-ден 16 чедир кижи кордап турар.

Бо чылдың январь-июньда ажылга хаара тудар федералдыг албанның департаментизинге 12865 ажыл чок кижини бүрүткээн, ол-ла үе дургузунда оларның барык үштүң бирин, 3869 кижини ажылга тургускан. Ажыл чоктарның кол нуруузу, 80 хуузу, көдээниң чурттакчылары – 10242 кижи.

Албан езузунуң статистиказының сан-медээзи-биле алырга, 2005 чылдың январьдан июньга чедир кожууннар ортузунда ажыл чок чорук талазы-биле эң чидиг айтырыглыг кожуунга Тере-Хөл хамааржыр. Ооң соонда Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Кызыл кожууннар.

Эрткен чылдың бо-ла үезинде ажыл чок 13739 кижини бүрүткээн, ук сан-чурагай бо чылдыындан хөй. Бо чылгы байдал элээн эки. Ажыл чоктарның үш категориязынга: аныяктар, херээженнер болгаш көдээниң чурттакчыларынга хамаарыштыр алырга, эрткен чылга бодаарга, ажыл чоктарның саны кызырлып олурар. Чижээлээрге, эрткен чылын ажыл чок 7876 херээжен турган болза, бо чылын оларның саны барык бир муңга кызырылган – 6955. Аныяктар ортузунда база ындыг. Турганы 5418, бо чылын 5016 кижи. Чыл бурунгаар ажыл чоктарның бүрүткелинге көдээниң 11088 чурттакчызы турган болза, ам ук сан-чурагай 10242.

Бир эвес бо көргүзүг мындыг деңнелге кадагалаттынып артар чүве болза, бистиң амыдыралывыстың хүнден хүнче экижип олурарының бадыткалы болур.

«Тывастаттың» материалдары-биле белеткээн.

Спортчу өг-бүлелер

2005 чылды бистиң республикада спорт болгаш кадыкшылдың чылы кылдыр чарлаан болгаш аңаа хамаарышкан янзы-бүрү хемчеглер болуп эртип турар. Эрткен дыштаныр хүннерде Тыванын 5 чылы аттыг стадионга республика чергелиг «Авам, ачам база мен – спортчу өг-бүле» деп мөөрей болуп эрткен.

Үш аңгы бөлүкке ургларның назы-харының аайы-биле чарлып, өг-бүле командалары күжүн шенешкен. Эстафетага чарыш, шаптараазыннарлыг орукту эртери, хол-биле согун октап кара адары (дартс) болгаш уран чүүл талазы-биле бир күүселде мөөрейниң негелдезинде кирип турар.

9-11 харлыг ургларлыг өг-бүлелерниң командаларының аразындан Кызыл хоорайдан Аяна, Сергей Кечил-оолдар оглу Шораан-биле тиилекчи болуп үнген. Бай-Тайга кожуундан Орлан, Айлана Хомушкулар оглу Марат-биле ийиги черни ээлээн. А үшкү черде – Кызылдан Наталья, Алексей Бокаловскийлер уруу Ирина-биле.

12-13 харлыг ургларлыг өг-бүлелерден тиилекчи — Кызылдан Марат-оол, Елена Шойдаалар оглу Ким-биле. 14-15 харлыг ургларлыг өг-бүлелерден тиилекчи – Кызыл кожуундан Олег, Марьяна Сундуйлар оглу Айдыс-биле.

Тиилекчилерге хүндүлүг бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Демниг өг-бүлелерге тиилелге-биле изиг байыр!

Бистиң корр.

Мөөрей, мөөрей...

Кызыгаар айтырыын чогумчудар дээш...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийи парламентиниң депутаттарының киржилгези-биле ийи чурт аразында кызыгаар айтырыгларын экижидер дээш бот-боттарынга хамаарыштыр чагыг-сүмелерин кичээнгейге албышаан, арга-дуржулга солушканының түннелинде алдынар хемчеглерниң шиитпирин тургузарын дыннаткан.

Россий-моол күрүне кызыгаарының тыва участогунда мал оору шагдан бээр туруп келген нарын айтырыг, бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглер алдынып турза-даа, айтырыг эчизинге чедир шиитпирлеттинмейн турарын айыткан. Ол хамаанчок сөөлгү үеде оорлар ок-боолуг кызыгаар эртип, аткылажы бээр таварылгалар бар апарганы дүвүренчиг байдалды тургузуп турарын база оорлар ийи таладан сүлчээлиг чоруп турары чажыт эвезин демдеглээн. Ийи-чаңгыс оор кылып турар кижилерниң хайыбиле ийи күрүнеиң аразында харылзаа баксыравас ужурлуг. Айтырыг тургустунуп келген болганда, ону шиитпирлээр апаар, ооң когун үзер дизе, ийи тала кады сүмележип тургаш, сайгарып чугаалашкаш, чаңгыс угланыышкынныг хемчеглерни ап, деңге ажылдаар ужурлуг дээрзин Виктор Петрович онзалап айыткан.

Моолдуң Улуг Хуралының кежигүнү, Россия Федерациязының парламентизи-биле харылзаа тудар бөлүктүн удуртукчузу Д. Идэвхтэн сөс ап чүве чугаалааш, Россия биле Моолдуң аразында каш чылдар бурунгаар чардынган турган керээлер болгаш дугуржулгалар эргижирээнин, оларны амгы рынок байдалының аайы-биле эде тургузуп, немелделерни киирери негеттинип келгенинге доктааган.

Кызыгаар талазы-биле алырга, россий-моол күрүне кызыгаарының тыва участогу 1313 километр черде чаттылган. Россияның болгаш Моолдуң кызыгааржыларының ажылында четпестер бары, оларны эдериниң талазы-биле хемчеглерни алыры негеттинип келгенин ийи таланың кызыгааржылары демдеглеп турар. Моолдуңдаа, Тываның-даа девискээринге мал оорлаар чоруктарны ол-бо таладан сүлчээлиг оорлап чорудуп турар болганда, ийи таланың кызыгааржыларының кады ажылдажылгазын база калбартып, айтырыгны шиитпирлээр үе келгенин олар демдеглеп турган.

Каайлы талазы-биле алыр болза, Тыва каайлы албан чери 1992 чылда ажылдап эгелээн. Ынчан 2 эрттирилге постузу ажылдап турган болза, ам бөгүнде Тывада 4 посту ажылдап турары бо ийи күрүнеиң аразында харылзаалар сайзырап турарын херечилеп турар. Кызыгаар чурттарны аңгылаарынга эвес, а харын оларны сырый харылзаалыг сайзыраарынга дузалаар ужурлуг дээрзин Моолдуң болгаш Тываның каайлы албан чериниң ажылдакчылары санап турар.

Ол-ла хүн ийи күрүнеиң парламентизиниң депутаттары парлалга конференциязын эрттирип, журналистерниң айтырыгларынга харыыларны берген. Виктор Войтенко-даа, Д.Идэвхтэн-даа кызыгаар талазы-биле айтырыглар хоруушкун-биле шиитпирлеттинмес, ынчангаш кызыгаар айтырыында корум-чурум талазы-биле тургустунуп келген байдалды ийи тала сайгарып, чогумчалыг шиитпирлээри — бо ужуражылганың ажылының кол сорулгазы ол дээрзин дыннаткан.

Сентябрь 17-де кызыгаар чогуунда кожууннарның бирээзи — Өвүр кожууннуң чагырга бажыңынга хурал болган. Аңаа Моолдуң болгаш Россияның парламентизиниң депутаттары, Чазак кежигүннери, ийи таладан кызыгааржылар, каайлы албан черлериндан төлээлер болгаш кызыгаар чоогунда чурттап турар кожууннар, сумулар даргалары, оларның оралакчылары, көдээ ажыл-агый эргелелдериниң даргалары киришкен.

Хуралдың сорулгазы база-ла кызыгаарда байдалды экижидер, хоойлужудулга талазы-биле чагыглар-сүмелерни өөренип көөрү болган.

Моол биле Тываның кызыгаар айтырыында эң нарын айтырыг — мал оору. Ону канчаар чавырылдырып болурун, харын-даа мал оорунуң когун үзериниң талазы-биле элээн сүмелер кирген. База бир айтырыг—Моол биле Россияның аразында эрттирилге байдалын бөдүүнчүдери болган. Бо таварылгада малын оорлаткан малчын-даа малының изин истеп, ону тып алырының аргазы туруп келир. Кызыгаар эртип-дүжериниң ажыл-чорудулгазы нарыыдаан тудум, оорларга орук ажыттынып турар. Ынчангаш кызыгаар чоогунда сумуларның чурттакчыларынга кызыгаар эртериниң байдалдарын чиигедир талазы-биле дилегни Өвүр кожуун чагыргазының даргазы Александр Санчат-оолович Куулар киирген.

Эрзин кожууннуң чагырга даргазы Алдын-Кыс Чамзырыновна Комбу шагдан тура моол чон биле тыва чон аразында найыралы быжыг, төрелбөлүк чурттап чоруур чоннар дээрзин айыткаш, Эрзинниң чагырга чери биле кызыгааржылар кады демниг ажылдап турарының ачызында оларда мал оорлаар чоруктар эвээжеп турарын чугаалаан. Моол, российжи чоннуң харылзаазы күгле садыглажылга-биле кызыгаарланмайн, удур-дедир аргадуржулга солчулгаларын, культурлуг хемчеглерни эрттирерин калбартса, ийи чоннуң бот-боттарын билчип, харылзаазы быжыгарынга, харын-даа ол оор чорукка удур демиселге идиг болурун онзалап демдеглээн. Эрзинде Чазактың дузазы-биле 200 олуттуг садыг төвүн чоокта ажытканы чурттар аразында харылзааның сайзырап турарының бир чижээ дээрзин демдеглээн. Ол ышкаш сөөлгү үеде бүрүткеттинмээн даштыкы хамаатылардан үндүрүг чыгбас апарганы оларга улуг каражалыг болуп турарын айыткаш, бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни алырын дилээн.

Моолдуң кызыгаар чоогунда Давст, Тес, Баянтэс сумуларның чагырыкчылары сөөлгү чылдарда чеже мал оорлатканының сан-түннерин кииргеш, маңаа бир дугаарында кызыгааржыларның чедир кылдынмайн турар ажылы дээрзин айыткан. Эрзин кожуундан малчын Свертов Кааевич Хайын бодунуң талазындан сүмелерни киирип тура, моол таланың кызыгааржыларының харылзаа, машина-техника талазы-биле дерилгези эки дээрзин демдеглээн. Бистиинде сумулар аразында безин харылзаа нарын дээрзин айыткан.

Хуралдың чамдык киржикчилериндан бо ужуражылганың түннели-биле кандыг ажылдар чоруттунуп болурун сонуургаан мен. ТР-ниң Дээди Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады **Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак:**

— Кызыгаар айтырыгларының эңне берге байдалдарын чаңгыс чыл эвес, 90 чылдардан эгелээш билир мен. Ийи күрүнеиң төлээлериниң бөгүнгү ужуражылгазы бистиң республикага канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болган. Чүге дизе бо хуралга күгле дарга-бошкалар эвес, а кызыгаар чоогунда чурттап турар сумуларның даргалары, бөдүүн чон боттары кызыгаар айтырыын канчаар көрүп турарын илередип, санал-оналдарын берди. Бистиң ийи чоннуң аразынга ийи-чаңгыс оор херек кылган, кызыгаар үрээн улустуң херектери дээш маргылдаа турбас ужурлуг. Ынчангаш корум-чурумну тургузары-биле бис бо хуралга хоойлужудулга органнарының талазындан кылыр ужурлуг үүлдерни чугаалажып көрдүвүс. Баштай-ла Тыванын девискээринге мал оорунга удур демиселди чорударының хемчеглерин күштелдирер талазы-биле хоойлуну хүлээп алыр болзувусса эки-дир. Бо талазы-биле шиитпирлерни хүлээп ап турган-даа болза, ажыл четпейн турар. Бо айтырыгны Виктор Петровичиниң чугаалаанында дег, келир чылын бо-ла үеде база катап чыглып, ам хүлээп алдынган хемчеглерниң түннелдерин үндүрер дээнин чугаадан үнүп, херек кырында ажылче киргенивистиң демдээ деп санап турар мен. Ол ышкаш ниити малдың санын тодарадырынга хамаарыштыр бистиң көдээ ажыл-агый адырының нормативтиг дүрүмнерин хүлээп алырының талазы-биле өскертилгелерни киирери чугула-дыр.

ТР-ниң Улуг Хуралында Өвүр кожуундан депутат **Борис Билчин-оолович Монгуш:**

— Ийи чурттуң депутаттарының кызыгаар айтырыгларынга хамаарыштыр улуг хуралы кыдыг-кызыгаар Өвүр кожууннуң төвү Хандагайтыда эртип турары өөрүнчүү болгаш онзагай болуп турар. Мен бо хуралдың ажылынга дорту-биле киржип, Өвүр кожууннуң чонунуң мурнундан дараазында дилеглерни киирдим. Хандагайты —Торгалыг аразынга ооң мурнунда турган хыналда пунктузун катап тургузарының айтырыын, ийи чурт аразында оорсук, читкен мал-маган талазы-биле ажылдаар ужурлуг комиссияның ажылын катап экижидерин саналдап киирдим. Моол биле Россияның харылзааларын экижидериниң база бир механизми бооп болур Абаза — Ак-Довурак — Чадаана — Хандагайты аразында автоорукту федералдыг деңнелдиң оруу кылдыр кииреринге хамаарыштыр мында келген депутаттардан дилег кылдым. Эрткен чылын РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б.Нарусовага база санал кирген турган, хүлээп алган, ынчалза-даа бо айтырыг чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар:

— Мал оорунуң талазы-биле статьяны эрттирип болурунга идегеп тур мен. Мооң мурнунда мал оорунга хамаарыштыр Россияның чамдык хоойлуларынга өскертилгелер, немелделер дугайында идиглерни киирип турган бис, ол деткимче чок болуп турган болза, ам өскертилгелер болурунга идегел бар. Ийиде, бисте кызыгаар айтырыгларының бир чугула кезээ, Тывага 2 заставаны бо чылын эвес-даа болза, келир чылдың дургузунда немей тударының талазы-биле айтырыг шиитпирлеттинериниң барымдаазы бар. Ол ышкаш РФ-тиң Күрүне Думазының депутады, Күш-культура, спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитеттиң бирги оралакчызы Ильдар Гильмутдиновтуң киржилгези-биле Өвүр кожууннуң Ак-Чыраага спортзал тударының айтырыы шиитпирлеттине бээринге идегел бар. Мооң мурнунда Хандагайты биле Торгалыг аразында кызыгаар таварып эртип турган оруктуң ажыттынар барымдаазы бар, чүге дизе бо талазы-биле айтырыгны Моолдуң кызыгаар шериглериниң кол командылакчызы, генерал-майор П.Сундев онзалап демдеглеп алган.

Виктор Петрович Войтенко:

— Малдың чизезин чорудар ажылды чугулага алыр. Мал оорунуң оруунга дорту-биле хамааржып турар эргехоойлу талазы-биле албан черлериниң ажылында, мал эмчилериниң ажылында чурумну шыңгыырадыр. Кызыгаар чоогунда чурттап турар хамаатыларга кызыгаарны эртип-дүжериниң дүрүмнерин бөдүүнчүдүп чурумчудар. Кылып чоруттунган ажылдарны келир чылын түннеп, айтырыгны база катап сайгарып, моон-даа соңгаар экижидип чогумчудар.

Хурал соонда Моолдуң болгаш Россияның парламентизиниң депутаттары база Чазак кежигүннери "Хандагайты" эрттирилге пунктузунуң база заставаның ниити байдалын сонуургап көрген.

Чойганмаа САТ.

Чуруктарны В.Балчий-оол хурал үезинде тырттырган.

Номчукчунуң бодалы

Биске ажыктыг болур бе?

Тывага демир-оруктуң херегин, херек чогунуң дугайында чүүлдер бистиң "Шын" солунга дыка хөй катап үнген. Ук айтырыгга сеткил-бодалдарын номчукчуларның четчири-биле илереткенин барымдаалааш, ол айтырыг дугайында чагаалар парлаарын соксаткан бис. Ам күш-ажылдың хоочуну Мечин Чиңтолдуң катап-катап дилеп турганын барымдаалааш, хоочун бижикчиниң сагыш-сеткилин илереткен чагаазын парладывыс.

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт Элегестиң кывыычал (кокстуг) хөмүрүн шиңгээдип алырының талазы-биле база Курагино—Кызыл аразының демир-оруунуң тудуун эгелээр дугайында Россия Федерациязының Транспорт яамызының болгаш "Межпромбанкының" удуртукчуларының киржилгези-биле чөвүлел хурал эрттирген.

Ол хуралга бо чылын кылып чорудар ажылдың планын болгаш бюджедин бадылаан болгаш баштайгы хөмүр-дашты келир чылын ап эгелээрин дугурушкан. Тывада шинчилеттинип тодараттынган хөмүр-даштың хемчээли 20 миллиард тонна ажып турарын барымдаалааш, ону 300 чыл ажыг үеде ажыглап болуру илерээн. Улуг-Хемниң хөмүр-даш бассейни кокстуг хөмүр-даш талазы-биле делегейде чок дээн, дээп көрбээн чер бооп турар. Ынчангаш Тыванын кывынгыр хөмүр-дажын күгле Россия эвес, даштыкы чурттар база сонуургап турар. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны бижип көрейн.

Тыванын бүгү девискээри – ында чурттап чоруур бүгү тыва чоннуң, оларның өгбелериниң төрээн ыдыктыг чурту. Ынчангаш аңаа аввыс дег ынак болуп, ону камнаар ужурлуг бис. Чурттувус, черивис бисти күш-ажыл дамчыштыр ашкарып-чемгерип, хепкерип турар. Шынап-ла, биске езулуг ава бооп турар. Бойдузувус арыын, чаражын, ооң эртине-байлаан, мал оттаар ховуларын, хөй аңмеңниг дагларын, тайгаларын камгалап алыр дизивиссе, аңаа хамаарышкан чугула айтырыгларга идепкейлиг киржир, ооң ажыктыын хандыр өөренип көргеш, хөйнүң үнүн дыннап, шын шиитпирни хүлээп алыры эргежок чугула. Чүгле ынчан национал овурхевиривисти, чуртувусту, бот-догуннаан республикавысты бүдүн-бүрүн кылдыр камгалап ап болур бис. Эрткен чылдан бээр республиканың девискээринге демир-орук тударының, Улуг-Хемниң суг оруун ажыглалга киирериниң дугайында чугаалар чон аразында тарап эгелээн. 1974 чылдан бээр Тываже демир-орук тудуп киирериниң шинчилел ажылдарын чорудуп турган. Оон 1980 чылда төлевилелди кылып дооскан турган. Абакан— Минусинск — Курагино — Сыстыг-Хем — Кызыл деп ынчангы санаашкын-биле Тываже демир-орук тудуу коңчуг улуг чарыгдалдыг болган.

Ол үеде ССРЭ күчүлүг бай-шыдалдыг-даа болза, демир-орук тудуунга күш четпейн барган. Тыванын кокстуг хөмүр-дажын болгаш өске-даа ажыктыг чүүлдерин үндүр сөөртүр талазы-биле Улуг-Хемниң суг оруунуң төлевилелин 2004 чылдың төнчүзүнде доозары көрдүнген.

Элегестиң эки шынарлыг хөмүр-дажын ажыглаарының кол инвестору делегейниң Москвада үлетпүр банкызы болуп турар. Россия Федерациязының сайыттары Г.О. Греф, РФ-тиң Транспорт яамызының сайыды С.О.Франк-биле ужуражылгага ол банкының даргазы С.А.Веременко киришкеш, суг оруун бүдүреринге 100 млн. долларны бээрин бадыткаан.

Бир эвес демир-орук тудуу дүргени-биле туттуна берген дижик. Оон чүү болурул? Бирээде, поезд халып турар болганда, кымдаа кайыын-даа хөй-хөйү-биле келгеш, шапкын хемнеривисти, арыг хөлдеривисти, тайга-таңдывысты кезип, кат-чимис, тоорук, аң-меңивисти төтчеглеп туруп бээр. Оларның баскан черинден чүү-даа үнмес, чүү-даа артпас. Демир-орук хөй чүүк негээр чүве болганда, Тыванын ажыктыг казымал байлактарын, арга-ыяшты, элезин-довуракты, хая-дашты, ижер суувусту, мал-маганывысты хайыра чок чүдүрүп-ле эгелээр деп бодаар мен. Ийиде, демир-орук дүнехүндүс-даа, кыш, чай-даа чок маннаар болганда, оон туттунуп алгаш, кандыг-даа сөөк-язылыг тояанчылар, үптекчилер хала чок магалыг бай оранче белен кежик сүрүп, чүс-чүзү, муң-муңу-биле шуужуп кирип туруп берзе, канчаар бис. Үште, Тывага туризм сайзырадыр деп чугаа үнүп турар болгай. Дыннаарга, Москвадан база өске-даа улуг хоорайлардан туристер келген-не боор, балык үүргенелээр хемнерже балыкчыларның аян-чоруун организастаан-на боор, оон кирген акша-хөреңги-даа дугайы дынналбас-тыр. Мындыг "туризм" Тывага ажыктыг бе? Олардан чеже доллар кирип турарыл?

2004 чылдың сентябрьда ТР-ниң Чазааның Даргазының айтыышкыны-биле Тожу кожууннуң Кызыл-Хемге болгаш Чойган-Хемге чоруткан ажылдардан илерээни-биле алырга, ындыг "туризм" төтчеглекчи чоруктар болгулаан болгай. Бо хүннерге чедир ындыг ооң салдары-биле та чеже тонна балык, аң-мең эзди төтчеглекчилер аксынче кирген үве.

Чамдык ужар үүл-биле холбаалыг ажылдап турар удуртукчуларның "туристер" деп меге ат-биле төтчеглекчилерни эң балыктыг, аңныг черлерже боттары-ла чедире бээрин солунсеткүүлге бо-ла бижий бээр-дир. Бистерге ындыг төтчеглекчилер "туризми" эвес, а езулуг туризм сайзырадыр ужурлуг бис.

Ынчангаш бот-дугайты Тываже демир-орук оруун киирген ажыы чок, чүгле суг оруу ажыдар болза эки деп санаар-дыр мен.

Мечин ЧИҢТОЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Журналистиң көрүжү-биле

КОЖАЛАРДАН ӨӨРЕНИП АП БОЛУР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Ээлчеглиг шөлээмниң үезинде амыдыралым аайы-биле Томск хоорай чедер ужурга таварыштым. Күскү кааң хүнде кайгамчык каас-чараш Саянның кыры-биле автобус-биле чоруурга, бо кижиниң сеткилинге өөрүнчүүн, тааланчыын чүү дээр боор. Саянның кыры-биле машина-биле ашпаанымдан бээр чээрби чыл чеде бергенин сактып чордум. Социализм үезинде өөренип-даа, сургакчылап-даа чоруурда амыр-ла болгай, ужар хеме-биле караш кынны бээр. Федералдыг автоорук "М-54 "Енисейни" чаартып кылып турарын көрүп чорааш магададым.

Чоокта чаа ол автооруктуң начальниги С.С.Санаа-биле чугаалажып олурумда: "Сеңээ мынчаар чугаалааргa, бүзүревейн база барып болур сен. Бир мээң-биле кады чорааш ол оруктарны эргип, көрүп көр даан. Бистиң кылып турар ажылывысты Тыванның чурттакчы чону эскербейн баар чадавас" деп орган кижи. Шынап-ла, бо чорааш, ол орукту кылып, ажаап-тудуп турарының шынарын магададым. Автооруктуң дөрт кезек черинде улуг септелге ажылдарын кылып турар. Ылаңгыя Танзыбейниң арт кырында кыжын доктаамал хар көшкези бадар, автооруктуң эң берге участогунда туннель хевирлиг хар көшкезинден камгалалдың хааглыг галереязын кылып турары дыка шынарлыг чорду. Автооруктуң бо кезээнге хар көшкезинден аргыжылга үстүп, өлүм-чидимниг озал-ондак болуп турган болгай. Келир чылын ол галереяны 300 метр улгаттырары планда кирген.

Федералдыг автоорукта күштүг техникалыг, арга-дуржулгалыг инженер-техниктиг ажылдакчыларлыг "Сибирь болгаш орук" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге, Танзыбейниң "Орук ажыглал бүдүрүлгези-363" федералдыг күрүне бүдүрүлгези, "Мостотряд-91" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге бо хүннерде септелге, тудуг ажылдарын кылып чорудуп турар. Чорук чораан кижи орукчулар-биле чугаалажыр чай турар эвес, оларның кылып турар ажылының шынары, каракка көзүлдүр-ле чугаалап турар чорду. База бир солун чүве — Ус хемниң иштинде чоннуң дыштанырынга таарымчалыг суурну кылып турарын магададым. Узун орукка чораан кижилерни дыштандырып изиг чем-биле хандырып турар столоваялар, шайлаарактар кайы көвей. Немей кылып турар черлер база эңдерик.

Орук узун-даа болза, Саян оруунуң чаартылгазын магадап чорааш, Абаканга чедип келгенимни эскербейн бардым. Баш удур телефон дамчыштыр харылзашкаш, дыннадып кааным, кады өөренип чораан эжим мени уткуп алды. 1972-73 чылдарда "Красноярскэлектросеть трестке" ажылдап тургаш, Красноярскиден Абакан—Абаза таварыштыр Тываже бедик вольтулуг электри шугумнарының дериг-херекселдерин киир сөөртүп ажылдап турган болгаш Абакан хоорайны шаандан тура эки билир мен. Сөөлгү катап эжимниң чалааны-биле 1985 чылда чордум. Ынчан Абакан хооркомпартияның ийи дугаар секретарынга, бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу ажылдап турду. "Абакан кончуг улуг үлетпүр бүдүрүлгелерлиг, тудуг-суурлуг хоорай, кижи болганы-ла хоорком партияның ийи дугаар секретарынга ажылдап шыдавас чүве, сээн чаңгыс чер-чурттууң шыдап тур" деп, Аскиз райком партияның секретарынга ажылдап турган эжим Ф.Ф.Квасов чугаалап турганын утпаан мен.

Ол үеде безин Хакасия улуг Красноярск крайның составынга тургаш,ниити крайның үлетпүр продукциязының 35 хуузун бүдүрүп үндүрүп турган. Чеже-даа рынок экономиказының берге чылдары турган-даа болза, Абакан хоорай дыка-ла сайзырай берген болду. "Бо хүн Абаканга хүнзээр болганыңда,хоорайны сеңээ таныштырып көрейн" деп эжим чугаалады.

— Кандыг-даа хоорайның арны базаардан көстүр дижир болгай, бир дугаарында төп рыноктан эгелээли —деп сүмеледим. Ол мээң-биле чөпшээрешти. Абакан хоорайның төп рыногун сонуургап эгеледивис. Шывыглыг рынок база дыка улуг,ооң дашында палаткаларда идик-хеп саткан кижи-ле хөй боор чорду. Бараанның өртээн сонуургап чордум, бистиң сайгарлыкчыларның садып турар бараанынга көөрде, дыка чиик болур чорду. Хөй-ле кезиинде орус сайгарлыкчылар, азербайджаннар көстүр. Бистиң рынокта ышкаш кыргыстар шуут-ла көрбедим. Садып турар бараанны арбын, шынарлыг-даа болду.

Аъш-чем садып турар рынокту шуут-ла магададым. Күс болгаш ындыг-ла ыйнаан ногаа аймаа, кат-чимис дээш бойдустуң берип турар байлаа шупту бар деп чугаалап болур. Абакан шаандан тура ындыг хоорай чораан, улуг Саянның соңгу талакы эдээ болгаш бойдустуң беримчези дыка улуг болур деп эскерген мен. База бир сонуургаан чүвем, Абаканда хлебтиң өртээ сорт аайы-биле 4 рубль 50 көпеектен 6,50 рубльге чедир. Бистиинде чамдык сайгарлыкчылар хлебти 9,50 рубльге садып турар, көдээ черлерде оондаа улуг болгай. Мээң эжимниң чугаалап турары-биле алырга, хлеб өртээ хоорайның кайы-даа булуңунда 6,50 рубльден ашпайн турар дээр чорду.

Эът өртээ кандыг эвес дээш сонуургап чеде бердим. Оларның базаарында садып турар эът бистиинде ышкаш көвей эвес, эвээш чорду. Ынчалза-даа өртек мында чиик. Сөөк чок инек, хаван эъдиниң өртээ 110 рубльден ашпас, ам бистиң рынокта дүүн чаа көөрүмге, 150 рубль чедире берген болду. Хоочун малчынның мал өстүрүп алгаш, Кызылга эъдин садыптар чер тыппас апарганын хомудап чугаалап органын сактып турдум. Бистиң хоорай иштинде эът садып турар сайгарлыкчылар, көдээ кижилерниң малының эъдин чиик өртекке садып алгаш, ону ийи катап улгаттыргаш, садып турарын канчап соксадырыл. Эът садарынга күрүне монополиязын тургузуп, араттар боттарының продукциязын хостуг садар рынокту тургузарын амыдырал негеп келген.

Хакас Республика рынокка дүүштүр чурттап, ажылдап турар апарган деп чугаалап болур чорду. Ында тудуг-суурнуң хөгжүп турарын магададым. Чурттаар оран-сава тудуунуң талазы-биле Россияда көскү черни ээлеп турар регионнарның бирээзи дээрзин кинотеатр чанында азып каан стендиден көрүп турдум. Хоорайның соңгу талазында бүдүн-бүдүн микрорайоннарны тудуп турарын кижи көргеш магадаар чорду. Кады өөренип чораан эжим партия ажылдакчызы чораан кижи, сөөлгү чылдарда тудуг талазы-биле хуу фирма удуртуп турар болгаш, дыка-ла тодаргай тайылбырлап чорду.Чүгле демирдестен өске тудуг материалдары-биле республика бодун бүрүнү-биле хандыртынып турар. Тыва Республика хамаанчок, Красноярск край безин оон тудуг материалдарын садып ап турар улус болду.

Абакан хоорайның арыг-силиин магададым. Хоорайның хөй кижилер чыглыр демир-орук болгаш автовокзалдарының чанынга бок чытканын кижи көрбес. Демир-орук вокзалынга чеде бээривиске тывалар дыка хөй болду. Соңгаар хоорайларже өөренип бар чыдар тыва оолдар, уруглар бөлүк-бөлүү-биле чоруур чорду. Кызылче хүнде үш катап чоруур автобус база демир-орук вокзалының чаныдан чоруур болгаш ындыг турган боор. Ооң кадында бистиң сайгарлыкчыларывыстың чиик машиналары, "Газельдер" эжиин ажыдып алган манап турар. Ийи вокзалдың кайызында-даа орук кижилериниң «чиигээр бажыннарын» төлевирлиг кылып каанын эки деп көрдүм. Ооң ишти арыг-силиг, узун орукка чораан кижилер чунуп, үлүттүнүп алыр аргалыг. Аъш-чем дээш, пассажирлерниң аргыжылгазынга хамаарыштыр айтырыгларны дыка чедимчелиг шиитпирлеп турар деп билдим.

Абаканга бир хүн иштинде чоруп тургаш, бир эскерген үүлүм — кудумчуга ужуп калган чыдар кижи хамаанчок, улуг эзирик кижи көрбедим. Арага сатпайн турар чер чок эвес, кайда-даа сайгарлыкчыларның бир кол бараанны ол апарган чүве-ле болгай. Чоннуң ниити культуразының бедий бергени ол хире-дир.

Мени уткуп, хүлээп алганы дээш эжимге өөрүп четтиргенимни илереткеш, кежээкиниң 6 шак 30-де Көрей Республикага бүдүрген даштыкы автобуска олурупкаш, Томск хоорайже хаптым. Мээң-биле кады Омск хоорайже өөренип бар чыдар оглум Аяс кады чорупту. Улуг экранныг даштыкы телевизорну салып каан, удуур кижи удуп, телевизор көөр кижи ону көрүп чоруур магалыг-ла чымчак чаагай автобус болду. Бо автобус Абакан — Томск аразынга 13-14 шак чоруур. Эртенгиниң 8 шак үезинде Томск хоорайга чедип келдивис.

Томск — Сибирьниң эң "кырган" хоорайы, эрткен чылын үндезилеп тургустунганының 400 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирген. Ажыы-биле чугаалааргa, Сибирьниң культуразының төвү Томск хоорайдан эгелээн деп чугаалап болур. Ооң тодаргай чижээ — Сибирьге бир дугаар университет Томск хоорайга ажыттынган. Ол университеттен чурт деннелдиг хөй эртемденнер үнген. Бо хүнде безин Томскиниң университеди рейтинг талазы-биле Россияда дөрт дугаар черде турар.

Томск хоорай бистиң республикага кадрлар белеткеп бээр талазы-биле канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун киирип чоруур хоорайларның бирээзи деп билир мен. Ол хоорайның эмчи, политехниктиг болгаш башкы институттарын (ам шупту университеттер апарган болду), университедин дооскан дыка хөй специалистер бистиң республиканың улус ажыл-агыйында, албан черлеринде ак сеткилдиг ажылдап чоруурлар. Сибирьжилерниң Томскини университеттер хоорайы деп чугаалажып турары таварылга эвес.

Томск хоорайга 20 хонук чурттаан болгаш хоорайның амыдыралы-биле шору таныжыптар аргалыг болдум. Абаканга көөрде, Томск улуг болбайн канчаар, хоорайның бир ужундан бир ужунга чедир чоруур дээр болза, автобус-биле чоруурунга бир шак үжен минут хире болур чорду. База бир сонуургаан чүвем — хоорайның рекламазы онзагай чорду. Кандыг-даа саарылгага реклама кол черни ээлээр дээрзи билдингир болгай. Садыг, бааза, бүдүрүлге, кооператив, албан черлери кайы ырактан көстүп турар кылдыр чараштыр бижээш, азып каан.

Томск облазы Россияда база бир турум политиктиг байдалдыг регион кылдыр тургустунуп келгенин хоорайның массалыг информация чепсектеринден билип алдым. Областың губернатору Гресс улуг улгатпаан аныяк кижи болду. Олар газты, нефьтини казып тып турар болгаш бай-шыырак регионнарның бирээзи болуп турар. Чүгле газ-биле безин Новосибирск, Омск, Кемерово областарны, Алтай крайны, Даг-Алтай Республиканы хандырып турар область болду.

Сайгарылга рыногу кончуг сайзыраан хоорай деп билдим. Мээң бо хоорайга бир сонуургаан чүүлүм, кыдат сайгарлыкчыларның ажылдаарынга таарымчалыг кылдыр хоорайның ортузунда "Китай город" деп базаарны бо чылын губернаторнуң чөпшээрели-биле ажыткан. Ында чүгле кыдат сайгарлыкчылар ажылдап турар. Оларның садып турар бараанының дугайында чугаалаан ажыы чок, кыдат бараан делегей рыногунда көскү черде турары кымга-даа билдингир болгай. Бир эвес базаарны рынок экономиказынга дүүштүр шын тургузар болза, хоорай бюджединче хөй акшахөреңги кирери билдингир. Ынчангаш ол хоорайның район бүрүзүнде садыг төвү, төп базаар дээш, садыг кылбайн турар чер чок деп болур.

Томск хоорайда чурттакчыларының аргыжылга айтырыын чедимчелиг шиитпирлеп турарын магададым. Бистиң хоорайда ышкаш кижи бастырып каа дег пассажирлер аргыштырып халыжып турар "Газельдер" чок. Хоорай кыдыында, бар черлеринде бар дээр чораан. Хоорайның кол маршруттарында пассажирлерни хоорайның муниципалдыг автотранспорту аргыштырып турар. Бистиинде, Абаканда хоорай иштинде пассажирлер аргыштырып муниципалдыг автобустарның хөлезини 6 рубль, Томскиде 7 рубль, чүге дээрге, мында автобустуң маршруду узун. Автобустар, троллейбустар колдуу шупту чаа.

Томск — Сибирьниң өске хоорайларынга көөрде,соңгу чүк талазында чыдып турар болгаш Кыдыкы Соңгу чүкке хамаарыштырган девискээрлерге хамааржып турар регион болду. Аъш-чем өртээниң талазы-биле бистиинден улуг ылгал чок, харын-даа чиик боордан башка. Амыдыралдың кол негелдези болур хлебтиң эң улуг өртээ 7,50 рубль. Ногаа, кат-чимистиң өртээ Абакандан безин чиик деп болур. Бо хоорайга мооң мурнунда чорбаан кижи мен, чурттакчыларның культуразының бедиин кижи дораан эскерип каар чорду. Чоокта чаа хоорай думазының депутаттары хоорайның сүлде демдээн бадылап тургаш, ында православ чүдүлгениң кадар демдээн (крест) чуруп каан боорга, бистиң хоорайывыс хөй национaлдыг интернационалчы хоорай чүве, ап кааптыңар дээш дедир эгиткенин телевизорга чугаалап турду.

База бир магадаан чүвем, хоорайда чарлап турар ажылдың хөйүн. Телевизорнуң "чүгүрүп турар каналынга" кандыг-даа ажылды чарлап турар. Бо хоорайда тудугжуларның ортумак шалыңы 8-9 муң рубльдиң аразында турар, а бистиинде 3-4 муң рубль болгай. Улуг бүдүрүлгелерниң, эмнелгелерниң, албан черлериниң камгалал таңныылдарында шупту пенсионерлер ажылдап турар, бистиң аныяктарывыска таңныылдаар ажыл безин тывылбайн турар болгай. Шыны-биле чугаалааргa, Томск — Сибирь регионунда эң улуг ажыл төлевирин төлеп турар девискээрлерниң бирээзи болуп турар.

Абаканга, Томскиге-даа чоруп тургаш, амыдыралдың эки талазынче эргилдени эскерип чордум. 1990 чылдарның эгезинде Новосибирскиге чорааш, шуут-ла мунгараан кижи мен. Кудумчуда диленген кижилерни көргеш (ол үеде оларның хөй кезии аныяктар турган), кайгап чораан мен. Ам бо чорааш ындыг диленчилер-даа көрбедим, хөй улус чыылган черлерде ийи-чаңгыс баянныг, гитаралыг ырлажып, чон хөгледип турар улус бар чорду.

Хакас Республикада, Томск областа бүгү чүве бир-дески деп чугаалап шыдавас мен. Рыноктуң берге чылдарында көдээ ажылагый эң берге байдалга таварышкан боор чорду. Үш-дөрт муң инектерлиг, 30-40 комбайннарлыг ажыл-агыйлар буурап дүшкүлээн болур чорду. Оларның хоозураан кажаалары орук кыдыында буступ үрелип калганын көрүп чордум. Абакан чурттуг мээң чанымга олурган кырган чугаалап чорду ийин. Ол кырганның чугаазы-биле алырга, эң берге байдал көдээ ажыл-агый продукцияның өртээниң куду болуп турарында деп турар. Томск облазы бо чылын бир гадан 30 ажыг центнерден дүжүттү ажаап ап турар,тарааның садар өртээ куду деп дүвүреп турар улус болду.

Бистиң Кызылывысты Абаканга, Томск ышкаш улуг хоорайларга канчап деннээр боор, ынчалза-даа ол хоорайлардан өөренип ап болур чүүлдер хөй дээрзин эскердим. Хоорайны арыг-силиг тудары, тояанчыларны чурумчудары, садыг-саарылганы чоннуң негелдезинге дүүштүр чорудары, пассажирлерниң аргыштырылгазынче кичээнгейни угландырары дээш, тус черниң деннелинге шиитпирлеп ап болур айтырыглар хөйдүр ийин. Төрээн черивис, бодувустуң хоорайывыс дээш кижи бүрүзүнүң сеткили аарып, сагышсеткили көдүрлүп кээр болза, чүнү-даа кылып ап болгай-ла. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, ол кезээде бурунгаарлап орар, бис оон чыдып кагбас дээш бир демниг ажылдаар ужурлуг бис.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл—Абакан—Томск—Кызыл.

СЕДЕН ДАРГАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Совет Тыванын төөгүзү чоргааранчыг, солун болгаш ажыл-биле долдунган арыннар-биле байлак. Ынчан чуртту чагырып-баштап турган коммунистиг партияга хамаарылга ам чеже-даа өскерилген болза, коммунистер аразынга та чеже хөй ак сеткилдиг, ажыл-ишчи, организакчы салым-чаяанныг кижилер чорбаан дээрил! Ылаңгыя район, бүдүрүлге, колхоз, совхоз чергелиг удуртукчулар аразынга. Ындыгларның бирээзинге боду Улуг-Хем (амгы Чаа-Хөл) кожуунга төрүттүнгендаа болза, ажыл-ишчи амыдыралын бүрүү-биле өвүр черге өргээн Сергей Чыдыг-кысович Седен хамааржыр. Ооң намдары, чурттап эрткен амыдыралы, ажыл-херектери бо үениң аныяк-өскенинге өөредиглиг деп бүзүрээр мен. Ооң кадында ол боду ам аравыста чок-даа болза, кады ажылдап чораан эш-өөрү, чону, дөргүлтөрели, ажы-төлү артып калган-на болгай. Ынчап кээрге, бо ажылдакчының эрткен оруун эргий сактып, ооң бодунуң бижип эгелээш, эчизинге чедирбейн барган сактыышкыннарындан үзүндүлерни барык өскерилге чокка номчукчуларга бараалгадыры хөй улуска солун, харын-даа хөй удур сактыышкыннарны оттурар дээрзи чигзиниг чогунга ыяк бүзүрээр мен. С. Седениң үндүрүп аары берге хол үжүү-биле бижээн, ооң оглу Олег Сергеевичиден алганым эрги кыдыраажын номчуп ораргa, төөгүлүг үениң аян-шинчизи билдинип, ынчангы кижилерниң сеткил-сагыжы, үзел-бодалы, чүткүл-соруу безин илереп кээр. Чогум-на төөгүнүң дириг херечизи болган документ деп үнелээрден башка аргажок. Кыдыраашты ээзи «Седен Сергейниң төөгүзү» деп адааны ужурлуг. Чүгле ол төөгүнүң 1952 чылга чедир бижиттингеш, ара үстүп калганы хомуданчыг.

Бо чүүлдүң маадыры 1926 чылдың март 20-де Улуг-Хемниң Кара-Тал сумузунуң Чаа-Хөл аксында Ортаа-Хем деп черге малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы Кыргыс уктуг Чыдыг-кыс Чамзыраңгай, авазы – Түлүш уктуг Санчап Кыскыл-ооловна беш ажы-төлдүг турган: дун уруу 1913 чылда төрүттүнген Билдиңмаа, оон бичези, улуг оглу Очур, оон биче уруу Тол, дөрткүзү Седен (ол 1945 чылда, документилер солчуп, ССРЭ хамаатызы апарып тура, Сергей деп ат алгаш, фамилиязын Седен кылдыртып алган, ол үеде дыка хөй улус ындыг өскерилгелерге таварышкан) болгаш 1929 чылда төрүттүнген хеймер кызы Чолдай. Кыдыраашта оларның шуптузунуң ажы-төлүн, кым-биле өг-бүле тутканын тодарадып бижээн: беш кижи чээрби тос ажы-төлдүг болган болду, ам бөгүн оларның салгалы та чеже кижи чедир өзүп көвүдээн чүве!

Седениң ада-иези ортумак шыдалдыг деп санадып чораан: 15 хире чылгы малдыг, 15 хире шарылыг, 20-30 инектиг, шанактыг, 2 андазынныг, чактыыр боолуг. Мал малдаарындан аңгыда, тараа тарып, аңнап-меңнеп амыдырап келген. Тараа чегей үнген болза, хураган дүгү кыргааш, Өөк, Туранның орус чонундан тараага орнап аар. Пөс-таавы аймаа колдуунда 1936 чылда көстүп келгенин айыткан, ооң мурнунда кештен кылган хеп колдап кедип чорааны оон илдең. Кыдыраашта ол үеде араттарның тарааны канчаар тарып, дүжүдүн канчаар ажаап ап чораанын тодаргайлап бижээн. «Арбан даргазының айтып берген черинин дажын аштап, хараганын сөп, бугазын казып тургаш, улдуң болгаш кечим хире черлерни шарыбиле аңдарып, үрезинни хол-биле чажып, тараавысты өстүрүп ап чордувус. Күзүн тарааны хол кадыырыбиле кезип, моожалап, шаңга база-ла шарылар-биле бастырып ап келдивис. Оон барбалап, уургайга сугар. Тарааны эки салып каан уургайга сугарга, ийи-даа чыл эрткенде, үрелбээн боор». Ылаңгыя оор деп чүве шуут турбаанын номчааш, амгы үени бодап кээрге, арын-нүүр, мөзү-бүдүш талазы-биле баксыраанывыс илдең апаар. Бичии Седенни ачазы школаже салбайн, харын кыс дуңмазы Чолдайны школаже бериптерге, акызы Очурнуң дузазы-биле бижикке боду кызып өөренип алган. Чүү-даа болза, тыва черге чаартылгаларның ачызында аныяк оолдуң салым-чолу бир янзы бооп, алызы барып, черчуртун бүгү талалыг чаартып, сайзырадырынга идепкейлиг киржир арганы аңаа берген.

Сергей Чыдыг-кысович биле Нина Түлүшовна. Чурукту өг-бүле архивинден алган.

Ол он алды харлыында аревзге, чээрби бир харлыында – намга кирген. Эрес-кежээ, чаа чүвеже чүткүлдүг, бурунгаар чүткээн үзел-бодалдыг, алызындан туруштуг оолду дораан-на Кара-Тал сумузунуң аревэ үүрүнүң даргазынга томуйлап каан. Ынчан-на ооң салым-чолу удуртур черлерге ажылдаар кижи бооп, углаттына бергени ол. Он чеди харлыында, 1943 чылда, шеригже алгаш барган, аңаа холбаа (харылзаа) кеззэнге турган. Аарааш, шеригден халажып чедип келгеш, комсомол шугумунга ажылдап эгелээн. Аревэниң Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр ажылын харыылап, Чаа-Хөл кожуун тургустунарга, хереглекчилер ниитилелиниң секретарынга ажылдап, элээн мергежий берген.

1946 чыл чээрби харлапкан аныяк эрниң салымынга эргилделиг болган: чаа ажыттынган, Тывада көдээ ажыл-агый талазы-биле баштайгы ортумак өөредилге чери – көдээ ажылагый техникумунуң чер тургузуу салбырынче өөренип кирер, он тос өөрү-биле кады ооң баштайгы доозукчузу болур аас-кежии аңаа онаашкан. Ам болза КЭУПО «Аныяк» турар бажыңның тудуу ынчан доозулбаан болгаш сургуулдарны изигдемир салгаш, ийиги каътка чыттырып кааргa, доңуп-дожап кыштааннар. Часкаар шериг казармазынче көжүрүпкеш, тудугну уламчылаан. Совпартшкола биле техникум эгезинде кады турда, директору Энгинов дээр алтай башкы турган. 1947 чылда ийи өөредилге черин ужур-чөптүг аңгылаан соонда, Монгуш Дадар-оол деп кижи директор болган. Ынчан техникум амгы Улусчу чогаадылга төвүнүң орнунга турган, чурттаар, чемненир чери – чанында. Чылдың-на бир инек, бир өшкү саткаш, ооң акшазын алгаш, Кызылче өөренип чоруп турган. Чогум стипендия база бар – 45-50 хире акша. Өөредилгениң солун, берге дөрт чылы-даа эрткен. Техникумну доозуп, эң баштай Тывага белеткээн национал кадрлар санынче кирген. Түлүш Стал-оол, Күжүгет Адыг, Норбу Екатерина болгаш өскелер-биле-даа кады дооскан. Ынчан тускай хурал-даа кылбаан, дипломнарны анаа-ла класска үлеп берген. Ынчангы байдалдың ындазында бөдүүнү ол-дур ийин. Ам болза садик, эге школа дооскан чаш уруглар безин демдеглеп, байырлаар апарган болгай. Сактыышкында бижээни болза, дөрт доозукчу: Стал-оол, Бады, Идам-Сүрүң болгаш Сергей (ам Седен деп ады фамилиязы апарган) олар дооскан демдеглеп, бир шил спирт садып алгаш, көрей столоваяга ижип байырлаан. 24 харлыында бирле дугаар арага ишкени ол.

Чер тургузуунуң баштаар чери аныяк специалисти баштай түр када Шагаан-Арыгже, а оон — Өвүрже, кожууннуң улуг чер тургузукчузу кылдыр чорудупкан. Сергей Чыдыг-кысовичиниң өвүр чер-биле ажылишчи назынының барык дургузунда уламчылап келген харылзаазы шак ынчаар, 1950 чылда эгелээн. «Авам кудус хавы даарап берди, улуг акым Очур өшкү кежи чагызын берди. Чаа-Хөлден достунуп, Кызыл четкеш, далган сөөртүп баткан машинага орупкаш, Самагалдайлааш, Өвүр четтим. Торгалыг суурга баргаш, Кенден деп ашактың бажыңынга хонган бис». Ол Кенден дээрге Торгалыгга колхоз тургузукчуларының бирээзи-дир, алызы барып, Торгалыгга катап ажылдап келгеш, кады ажылдап-даа чорааннар. Өвүрнүң төвү Хандагайтыда ажыл манап турган, а чурттаар чер чок. Таныыры Базыр-Сады деп кижиниң бажыңынга сыңмарлажып чурттап кирип алган. Оон-на Өвүрнү одуртур ажылдап, комсомол, партия, совет ажылынга-даа туруп, колхоз, совхоз удуртуп-даа каапкаш, 1987 чылда республика чергелиг персоналдыг пенсионер бооп, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ооң Өвүрге ынчан ажылдап турган черлериниң даңзызы бо-дур: 1950 чылдан 1952 чылдың сентябрьга чедир улуг чер тургузукчузу, 1952 – 1956 чылдарда комсомол райкомунуң бирги секретары, 1956-1957 – партия райкомунуң секретары, 1957-1958 – «Торгалыг» колхозтуң партия секретары, 1958-1960 – кожуунуң күүсекчи комитединиң секретары, 1960-1968 – «Кызыл Тук» колхозтуң даргазы, 1968-1978 – «Торгалыг» совхозтуң директору, 1978 чылдан 1987 чылдың июньга чедир Чаа-Суур көдээ Совединиң даргазы.

Кайы-даа ажыл чугула, нарын болгаш ужур-уткалыг болбайн канчаар. Партия, совет ажылынга турган район чергелиг удуртукчулар чон аразынга турар, кабинеттерге бузурнугуп олурбас, шимченгир турган үеле болгай. Ынчангы даргалар хууда үлегер-чижээн көргүспес болза, чон оларны тоовас, эдербес-даа турган. Кижиниң чези-холазы дораан көстү бээр, эки-багыңны чажырып-даа шыдавас сен. А үе дээрге шуут солун, чаартылга, хөгжүлде базым санында, Тыванын төөгүзүнде шапкын сайзыралдыг үе ышкажыл. Бистиң республиканың улус ажылагыйынга турнугуушкун каяа турган деп. Ол бүгүнү чер-черлерге удуртуп-баштап, холу-биле тудуп киржип, улусту хей-аът киирип турган удуртукчу кадрларның эң дээрелериниң аттары уттундурбаан – улус чоннуң сагыжында артып, төөгүвүстүң арыннарында көскү кылдыр бижиттинген. Сергей Седениң ады база оларның аразында. Ылаңгыя «Кызыл Тук» колхоз биле «Торгалыг» совхозту удуртуп турган үелери эң хайныгыышкынныг, тодаргай үре-түннелдиг турган болбааже.

Сергей Седен Торгалыгга директорлап ажылдап эгелеп турда, мен эге класс өөреникчизи турган мен. Чаш угаанга кончуг шимченгир, ак арынныг, кадыр хавактыг, арганзымаар шилгедек мага-боттуг, бажын бичии ойтайтып алгаш чугаалаар, чиге көрүштүг, улус башкарып өөренгени кедергей кижи бооп, ол дарганың овур-хевири кадагалаттынып артып калган. Ава-ачамның, төрелдериниң чугаазын дыңнаарымга, шыңгыы, ажылгыр, караккулааның көскүзү, дыңнангыры кончуг, ылаңгыя бирле кемниг чүве үүлгедипкен ажылчыннарны эндевес, а боду бөдүүн аажы-чаңныг кижи-дир дижир чүве. Ол черле шын турган боор. Эртен даң бажында турган, гаражка машина үлелгезинге боду киржир. Кайы машина кайнаар чорутканын билир боорда, каш шак үезинде гаражка келген турарын база эндевес, чолаачы азы тускай эртемниглер рейстен, малчыннарже үнүүшкүнден озалдап келген болза, чылдагаанын айтырар, чигзинчиг таварылгада, хынаар. Кыжын үргүлчү кидис идиктиг чоруур, шериглер кедер алгы тоннуг боор, улустан улуг-ла ылгалбас кылдыр кеттинер, бодун черле дарга мен деп көөргеттинмес кижи чоржук. Ынчалза-даа чон аразында алдар-хүндүлүг, ол алдар-хүндүнү ажылижи-биле, бодун алдынып чорууру-биле чедип алган.

Чаа-Суур биле Дус-Даг-га турган колхозтарны каткаш, чаңгыс «Торгалыг» совхоз кылып кааргa, районда эң улуг ажыл-агый апарган. Алызы барып, ол девискээрге «Торгалыгдан» аңгыда, ийи совхозту тургусканын («Эртинелиг» болгаш мал чеми белеткээр угланыышкынныг «Ак-Чыраа») чугаалаарга-ла, чаа совхозтуң директорунга улуг харыысалга онаашканы билдингир-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, ажылды ууп шыдаар деп билгеш, ол эрге-дужаалга эккеп олуртканы. Сергей Чыдыг-кысович Чоза, Торгалыг, Чаа-Суур, Чалааты, Амдайгынның малчын чонун, ажылчыннарын, көдээ интеллигенцияны эвилелдеп, чаа бедиктерже үндүрүп шыдаан-даа, удуртур черлериниң идегелин шынзыткан-даа. Ооң Торгалыгга ажылдап турган үезинде, ылаңгыя чеден чылдарның соонда совхоз чүгле районда эвес, республикада мурнакчы ажылагыйларның санынче кирген. Борта директорнуң, совхозтуң тускай эртемниглериниң, мурнакчы малчыннарның бир демниг, чогаадыкчы ажыл-ижи, кадрларга бүзүреп тургаш, ажылды организастааны улуг рольдуг болган. Кол бухгалтер Донгак Дамбаа, кол экономист Далай-оол Арагачы, экономист Данзын Маадыр-оол болгаш ынчан районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол экономизи турган Эрес-оол Меңниг-оол олар дээш, саң-хөөнү эки сайгарып билир кижилер директор-биле демниг ажылдап тургаш, совхозка республикага эң баштай бот-орулга-чарылгалыг арга-биле ажылдаарынче кирген.

«Көдээ ажыл-агыйны эде тургузары, шалың төлевирин чаа аргалар-биле чорудары, бот-орулга-чарылганы нептередири, чек-биле санажыр төнчү арганы ажыглаары шак-ла моон, бо совхозтуң баазазындан тыптып үнгеш, бүгү республикага тарай бергени ол чүве. Ол дээрге Сергей Чыдыг-кысовичиниң удуртулгазы-биле совхозтуң бүгү тускай эртемниглериниң сагынгыр-тывынгыр ажылының түннели-дир. «Торгалыг» совхозтуң баазазы экономиктиг өөредилгениң, мурнакчы арга-дуржулганың төвү турган. Бо мурнакчы арга-дуржулганы баштай дээрезинде ийи-чаңгыс бригадаларга, ооң соонда бүдүн совхозка, а эң сөөлүнде кожуунуң бүгү ажыл-агыйларынга нептередип тараткан чүве. Бот-орулга-чарылганы районнуң шупту совхозтарынга нептереткен соонда, чек-биле туда санажыр база бир чаа аргаже шилчээн бис. Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге, орулгалыг ажылдаарынга, доора болгаш дорт чарыгдалдарны эвээжедиринге ол арга дыка ажыктыг болган. Бистиң ол мурнакчы аргаларывысты республиканың бүгү ажылагыйларынга нептередир дээш, көдээ ажыл-агый сайыдының экономика талазы-биле оралакчызы Алаңоол Сотпа, шалың төлевириниң талазы-биле экономист Макар Сат олар баштап алгаш, республиканың барык бүгү ажыл-агыйларының тускай эртемниглерин ол совхозка эккеп, өөредилге, семинарларны эрттирип турган чүве» деп, көдээ ажылагыйның экономиказының талазы-биле билдингир специалист, алызы барып, Өвүр кожуунну удуртуп чораан Данзын Маадыр-оол «Таныжыңар, Өвүр кожуун» деп номунда сактып бижээн.

(Уланчылыг).

Николай КУУЛАР.

КАДЫКШЫЛ

БУЯННЫГ МЕРГЕЖИЛДИҢ КИЖИЗИ

Кижиниң төрээн чери эргим. Ону Тывавыстың онзагай булуңу деп адаар бис. Барыын-Хемчик кожуунда Хемчиктиң база бир улуг адыры – Ак хем ындыг булуңга хамааржыр. Ооң көктүг-шыктыг унунда, ногаан эзимнерлиг тайга-сыннарында челээш ышкаш чеди чүзүн мал-маганны өстүрүп, амыдыралдың бо берге үезинде тыва чонум кызымаккай күш-ажылы-биле байшыырак чурттап чоруурунга өөрүвес аргам чок.

Муңгаш Актың Чыланныг чурттуг Кызыл-оол Ооржактың малчын кыштаанга, аккыр өөнге хүннүң экизинде, 1952 чылдың декабрь 5-те, ооң өөнүң херээжен ээзи оол уруг божаан. Кышкы соокта чаштың алгызы кожаларынче кыйгы салганы ол. Кижиге кижи немежирге, ындыг өөрүшкү кайда боор. Кызыл-оол Ооржак оглунуң доюн эрттиргеш, окпан-чикпен оглун Володя деп адап алган. Володяның школачы чылдары Дөң-Терезин, Шекпээр, Аянгаты ортумак школаларынга эрткен. Ол бичиизинден эгелээш, эртем-билигже сундулуг, салымчаяанныг оол чораан.

Владимир Кызыл-оолович Ооржак баштай 1973 чылда Иркутскиниң хамааты ужар күүл училищезин дооскаш, Красноярскиниң ужар күүл башкарылгазының Кызылда салбырынга АН-2 самолеттарга, МИ-8 вертолеттарга механик, борт-механик болуп ажылдап чораан. 1982 чылда Кемеровонуң күрүнеиң эмчи институдунуң диш эмнээр факультедин чедиишкинниг дооскаш, төрээн Тывазынга чедип келген. Улаштыр Тыва Республиканың диш эмнээр поликлиникаазынга интернатура эрттирген. Дишти кылып, эмнээр диш эмчизи болуп, айтыышкын езугаар 1983 чылда Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинге ажылдап кирген. Владимир Кызыл-оолович кижилер-биле чугаалажып билир, эптиг-эвилең, бодунуң мергежилинге бердинген, кожуунда мурнакчы ажылдыг эмчилериң одуруунда, чонунга хүндүткелдиг, төлептиг бараан болуп ажылдап чоруур. «Диш аарыыры – эзди аараан херээжен кижиден дора» – дижип, чоннуң чугаалажып турарында уткала бар. Владимир Кызыл-ооловичиниң буянныг дузазын көрүп, чеже кижилер өөрүп четтиргенин илеретпээн дээр. Чонунга бараан болуру — чолдуң экизи болгай. Ажылдап келген үелеринде, 1995 чылдан 1998 чылга чедир Бай-Тайга кожууннуң кол эмчизиниң оралакчызынга ажылдааш, бо хүннерде кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи болуп ажылдап чоруур.

Кижиниң күш-ажылын чону үнелээр болгай. Владимир Кызыл-оолович Ооржактың буянныг эмчи ажылын үнелеп, 2003 чылда Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының сайыды Юрий Васильевич Шевченконуң адын салган Хүндүлел бижик-биле база Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының Хүндүлел бижиктери-биле удаа-дараа шаңнаткан.

Владимир Кызыл-оолович Ооржак буянныг мергежилдиг эмчи болурундан аңгыда, ийи ажы-төлдүң төлептиг адазы. Ооң өөнүң херээжен ээзи, Светлана Шимит-ооловна Ооржак Бай-Тайга кожууннуң төп эмнелгезинде ниити аарыглар эмчизи болбушаан, Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутадының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Улуг оглу Майоол – Кызылдың эмчи училищезиниң диш эмчизин дооскан, адазының салгалы болуп ажылдап турар. Уруу Элеонора – Хакасияның Катанов аттыг университединиң юридиктиг факультедин келир чылын дооскаш. Владимир, Светлана Ооржактарның өг-бүлезинге аас-кежикти, кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп, чоруу чогунгур, оруу ак-ла болзунам деп йөрээп артым.

Көк-оол САЛЧАК.

Тээли суур.

Суурувус эмнелгезинде

Бистиң Арыг-Үзүү суурувустуң эмнелгези көрүштүг, чараш, арыг-силиг. Чайгы үеде эмнелгени долгандыр янзы-бүрү чечек-чимис, ногаалар аймаан тарып, өстүрүп турарлар. Капуста, малина, ыткады болгаш өске-даа ногаа аймаан албан тарып өстүрер чаңчылдыглар. Янзы-бүрү ногааларның, чечектериң частып үнүп келгенде, чаражын канчаар ону, көдээ-суур эмнелгези эвес, а кожуун чергелиг деп болур. Долгандыр девискээрин: склад, гаражтарын, даштыкы кухнязын, картофель, ногаа шыгжаар подвалындан бээр дезинфекциялап, арыглап, чугайлаан турарлар. Эмчилери, санитаркалары, одакчылары, таңныылдары чаңгыс өг-бүленің кежигүннери дег эп-найыралдыг, омак-хөглүг, хөй-ниитичи.

Амбулатория коллективинде Г.С. Даржай, Д.Д. Чамзырай, Т.А. Серен, А.Д. Шивидек, О.К. Дун-оол, Ш.О. Шаңмак, Т.Яңмаа хөй чылда ажылдаан хоочун, дуржулгалыг эмчилер бооп турар. Фельдшерлер А.О. Ховалыгның, Л.А. Мартанның, Ш.Д.-Д. Мартанның, санитаркалар В.Д.Ховалыгның, М.Б. Допчааның, ажыл-агый эргелекчизи С.Б. Яңмааның, одакчылар Б.Д. Шаңмактың, С.А. Балганның, С.А. Триковтуң, В.Т. Уйнукайның, П.Р. Даржайның ажыл-ижи макталдыг.

Мында чыдар эмнелге эвес-даа болза, аарыг улус бажыңнарынче чанып турбайн, эмнелгеге хонуп, экижип алгаш чанар бис. Өске черлерден чорук-херек кылып чорааш, аарыг-аржыкка таварышкан улус бо эмнелгени дүне безин адап-сурап чорааш келгеш, дежурный эмчиниң ачы-дузазын алгаш, өөрүп четтирдивис деп чанарлар. Палаталар санай оруннар, тумбочкалар бүрүн четче. Орун-дөжээ арыг-силиг. Хүнде 2-3 сыкыртыр, улустар чанып кээп турбайн, палаталарга сыкыртып, дыштанып алгаш чанар база эмчилериң кухнязындан чемненип алыр.

Эм дээштиг болуру-биле арай аар улусту чандырбас, хондуруп, боттары чемгерип, эмнээш, чандырарлар. Столоваязы, палаталары, кухнязы үргүлчү ажык турары – дүне изиг шай ижип алырда эптиг.

Аныяамдан тура, ха-дуңма, ажы-төл, ада-иемден чарылгаш, арткан дуңмаларым түретпес дээш кандыг-даа ажылдарга камхайыра чок ажылдап чорааш, аар кемдээшкиннерге таваржып, 2-3 катап кестирип-даа чораан болгаш кадыым кошкап, эмчи учедунда турар мен. Ынчангаш бо эмчилериң ачы-буянын доктаамал көрүп келдим.

Ам мээң дилээм болза, чогуур албан черлериниң даргаларындан бо эмнелгени стационарлыг эмнелге кылдыр эде көөрүн дилээр-дир бис.

Мен бодум хуумда Ак-Туругнуң, Арыг-Үзүүнүң, Шагаан-Арыгның, Кызыл-Мажалыктың, Ак-Довурактың, Кызылдың хүндүлел самбыраларынга олуруп, чонга улуг ачы-буянымы көргүзүп, амыдырал хандырылга эргелелдеринге ажылдап чорааш, хөй удаа чемпионнап, мурнакчылап, янзы-бүрү шаңнал-макталдарны ап, төлептиг чордум.

Ам назы-харым улгадып, кадыкшылым кошкап сулараш, эмчиден ыравас мен. Учетта турар мен. Ынчангаш улуг дилээвис, чогуур албан черлери-биле харылзажып тургаш, суурувус эмнелгезин стационар эмнелге кылдыр эде көөрүн кожуун чагыргазы Виктор Кууларович Пюрюна, кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи Монгуш суурувус эмнелгезин дүн-хүн чок чыттырып алгаш эмнээр эмнелге кылдыр шиитпирлеп бээрин диледивис.

Минчиңмаа ЧАМБАЛ.

Улуг-Хем кожуун.
Гонорарын солунга арттырдым.

Тыванын хамнары делегей чергелиг чыышка киришкен

Стамбулга «Үш муң чылда кижиниң кадыкшылынга кол кыйгырыглар» деп бүгү делегей чергелиг конгресс ажылын дооскан. Август 21-ден 26-га чедир Йедитеп университединиң баазазынга эрткен социал эртемнер талазы-биле делегей чыыжының программазынга чаштар болгаш элээдилер кадыкшылы, кадыкшыл экономиказы, биоэтика, уруглар төрүттүнериниң айтырыглары болгаш кадыкшыл, чемненири болгаш чемненилге чуруму, фармокология, күүлел психологиязы дээш, оон-даа өске айтырыгларны сайгарып көрген. Эртемденнериң сайгарып көөр ужурлуг 37 айтырыгларының 24 дугаар үүлүнде «Тус-тус черлериң чон эмнээр аргалары болгаш хамнаашкын практиказы» деп айтырыг база бар.

Чыышка Россияны төлээлеп МКДХИ-ниң профессору Александр Никитин болгаш Тыванын «Дүнгүр» хамнар ниитилелинден Дугар-Сүрүң Ооржак база Лазо Монгуш чорааннар. Олар тыва хамнаашкын практиказынга хамаарыштыр семинарларны эрттирген.

Бойдусту камгалап кадагалап арттырары чаңчыл апарган эмнээшкин аргаларының чарылбас кезээ дээрзин секция ажылының төнчүзүнде түннээн. Төнчү сөзүглелче Тыванын хамы Дугар-Сүрүң Ооржактың: «Бойдус кижи чокта шыдаар, а кижи бойдус чок амыдырап шыдавас» дээн цитатазы база кирген.

Дина ОЮН.

Участок эмнелгезинде

Хөгжүлденің сайзыраңгай үезинде...

Дириг чурттап чоруур кижи амытанга эң-не үнелиг үве – кадыкшыл. Ол чүнүң-биле-даа солуттунмас, эң ыдыктыг байлаавыс-тыр. Кадык кижи өг-бүле ниитилелди тургузар, ажылдаар, өөренир. Ынчангаш күрүне хамаатыларының кадыынче доктаамал кичээнгейни салып турар болгай. Бо дугайында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлулары бар.

Бистиң Чыраа-Бажы суурда участок эмнелгези 1968 чылда Хорум-Даг суурга турган участок эмнелгезин шилчиткенинден тургустунган. Оон бээр ам 36 чылдар эрткен, а 1998 чылга чедир бо эмнелгеге 25 орун турган. 1998 чылдан бээр эмнелгениң оруннарын 12 орунга чедир кызырган. Участок эмнелгези бооп, эрге-хүлээлгени алганындан бээр эмнелге көдээ чоннуң кадыын камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин эки күүседип келген. Эң ылаңгыя ие-чашты камгалаарынче улуг кичээнгейни салып турар.

Өөренип көрүп, дуза кадарын ТР-ниң кадык камгалал сайыдындан дилеп турар

Эмнелгениң материалдыг баазазы ындыг-ла багай эвес, аарыг кижилер чыдар өрээлдер, эмчиниң дүрген дуза чедирер машиназы база бар. Одаар чери эмнелгениң бодунда, чем белеткээр бичии бажыңы чанында, машина тургузар гаражтыг. Ында үр чылдарда кызымак ажылдап турар дуржулгалыг, тускай ортумак эртемниг Роза Монгушовна Сайн, Наталья Даваевна Донгак, Вера Монгушевна Ооржак болгаш 1996 чылдан бээр эмнелгениң эргелекчизи Удур-оол Седенович Монгуш болгаш сестралар, повары, чолаачызы, одакчылары бир демниг, найыралдыг ажылдап турар. 8 эмчи, 1 повар, 2 одакчы, 1 чолаачы бар.

Чоруттунуп турар ажылдар бар-даа болза, бо салбыр эмнелгезинде четпестер болгаш чедир хандыртынмайн турар үүлдер бар. Амгы мындыг бурунгаар хөгжүлденің сайзыраңгай үезинде кижилериң кадыын камгалап турар салбыр эмнелгези канчап ындыг түреңги байдалга турар боор. Аарыг кижилер чыдар 12 оруннарның матрастары кажан шагның эрги, ирик, орбак-самдар, оруннарының чамдыызының сеткилери, баштары үрелик, үе-дүптүң эрги оруннары. Стол, сандайлар, тумбочкалар эргижиреп үрелген. Хөвеңниг чоорганнар, сыртыктар, соодукчу, телевизор чок.

Мооң мурнунда совхозтуң балансызынга турган сүт кухнязының бажыңын эмнелге чанында бускаш эккеп тутканындан бээр, ам 2 чыл бооп турар. Тудуг материалдарының чогундан ажыглалга кирбээн. Эмнелгеде хеп чуур аңгы өрээл чогундан хепти эмнелге иштинде бичии өрээлде чуп турар, ол кончуг таарымча чок.

Кижи эмчизи кижиге күрүненің деткимчези албан турар ужурлуг. Бир кол айтырыг — аарыг тодарадыр дериг-херекселдер-биле хандырылга айтырыы. Суур улуг, чурттакчы чон база хөй. Бир-тээ, салбыр эмнелгези бооп, 36 чыл ажылдап турар чер болганда, борта дээди эртемниг кадр албан херек. Бо дугайында айтырыгны мооң мурнунда солунга-даа бижээн мен, түннел чок. Кандыг чүү-даа болза, кожуун эмнелгези харыылап турда, хандырылгавыс эки турду, ам бо суму чагыргазынче шилчиткен соонда, көзүлдүр-ле хирелиг апарды деп, Удур-оол Седенович хомудап чугаалаар чорду. Баштайгы удаада ындыг-даа ыйнаан, чоорту чүгээртей бээри чадавас оң. Аарыг-аржык кижилерге бир кол чүве – амданныг, эки кылдыр белеткээн аъш-чем-не болгай. Удуур-чыдар орун-дөжек арыг-силиг, эмнелге чылыг, чырык болгаш бүгүле таарымчалыг байдал барда, кижи сегиир, ооң сагыш-сеткили сергек болур. Оон ыңай эмчи кижиниң эвилең-ээлдээ, арыг-силиг кылдыр кеттингени база дыка улуг салдарлыг дээрзи билдингир.

1968 чылдан бээр та чеже сайыт солушкан чүве. Ам эмнелгевисте байдал арай шоолуг эвес апар чыдар. Ынчангаш ТР-ниң Кадык камгалал сайыды Борис Кожуун-оолович Күдеректи Чыраа-Бажы салбыр эмнелгезинге чедип кээп, байдалды өөренип көрүп, дузадан кадарын дилээрдир мен.

Кара-Сал ООРЖАК.

Чыраа-Бажы суур.

Чылдар болгаш кижилер

Шупту дээди эртемниг

Чадааннаның № 1 ортумак школазы – республикада эң көскү, хоочун, билдингир, ниити ортумак билиг бээр өөредилге албан чериниң бирээзи. Ооң хөй салгал доозукчулары база көскү ажылдыг, билдингир кижилер бооп, чонунга, төрээн Тывазынга бараан болуп, республиканың ажылагыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап чоруурлар.

Ооң бир төөгүлүг чижээ, бо чылдың август айда Кызыл хоорайга ук школаның 1960 чылда дооскан өөреникчилери боттарының ону доосканындан бээр 45 чыл оюн демдеглеп, ол үеден бээр боттарының кылып келген ажыл-ижин түннеп, школага алган билиглерин амыдыралга канчаар ажыглап чораанын, ол хире үр, барык кижи назыны хире үеде үүнү кылып, канчаар амыдырап, кандыг мергежил чедип ап, төрээн Тывазының сайзыралынга кандыг үлүг киргениниң дугайында бот-боттарынга сонуургатчып хөөрешкеннер. Оларның ол ужуражылгазы езулуг найыралчы, амыдыралчы, чалыы назынның сактыышкынының чыыжы болган. Бодап-даа көөрге, бо ужуражылга, шынап-ла, кайгамчык болган. 1960 чылда Чадааннаның №1 школазын 17-18 харлыг хып дээн чалыы оолдар, кыстар дооскан. А 2005 чылда ынчангы чалыы оолдар, кыстар 60 хар ажа бергилээн кырган-авалар, кырган-ачалар бооп ужурашканнар. Бот-дугайты магадап ханмас-тыр мен. Ол хире хоочун чаңгысклассчылар ужуражып, чыглып турганын черле дыңнаваан мен. Үүгле эң найыралдыг, эки өөредилгелиг школачы чаңгысклассчы коллектив-ле ынчаар сырый каттыжып, чеже-даа хөй чылдар эртсе, бот-боттарын утпайн, катап-катап ужуражып, кайгамчыктыг эрткен үезин сактыр боор.

1960 чылда Чадааннаның №1 ортумак школазын ынчан шупту 38 өөреникчи дооскан турган. Ам бо болган ужуражыышкындан билдингени болза, ол 38 доозукчу шуптузу тускай дээди мергежил чедип алгылаан, кижи бүрүзү дээди өөредилге чери дооскан дипломнарлыг болган. Оларның иштинде 20 кижи башкы, 5 кижи эмчи эртемниг, 6 кижи көдээ ажыл-агый специалистери, 1 кижи культура ажылдакчызы, 2 кижи шериг талазы-биле мергежилдиг, 1 кижи журналист, 3 кижи садыг ажылдакчылары болган. Бүдүн класс сөөлүнде шупту тускай эртемниг болган дээрге, шынап-ла, кайгамчык, школачы чылдарында оларның шуптузу кызымак, эки өөредилгелиг турганы оон-на көстүп турар-дыр. Артында оларның хөй кезии башкы эртеми шилип алганы дээрге-ле ол үеде оларны тергиин башкылар өөредип турганын херечилеп турар. 1960 чылда оларның клазының удуртукчузу Галина Васильевна Назина деп башкы турганын чылыы-биле сагынганнар. Школа дооскандан бээр 45 чыл эрткен-даа, бол, төөгү башкызы Петеримовту, күш-культура башкызы Назинни, химия башкызы Галина Ивановнаны катап-катап сактып органнар. Хоочуннарның сеткилинде ам-даа артканын бодааргa, олар тергиин башкылар турган-дыр.

Бо хүннерде башкы мергежилдиг 20 доозукчунуң 18-зи кызымак күш-ажылы-биле «Россия Федерациязының улус чырыдыышкынының тергиини» деп атка төлептиг болган. Чаңгыс класстан ол хире чыл бурунгаар ол кайгамчык класстың бир өөреникчизи, мээн ачамның кады төрээн кыс дуңмазы, бо хүннерде база-ла «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергиини» **Өнермаа Курбааевна Он-**

хөй алдарлыг башкылар үнгенин үү деп эки сөстербиле үнелеп чугаалаары безин берге-дир. Оларның аразында Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады, чаартыкчы, хөй чылдарда Межегей ортумак школазынга директорлаан **Кара-кыс Кожай-ооловна Монгуш** база бар. Ол ышкаш Кызылдың № 9 школа-гимназиязында **Кама Дүдүкпеновна Ондар, Зоя Даргытпааевна Монгуш** ам-даа ажылдап, «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергиини» деп бедик адын төлептиг тудуп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап, чаа методиктиг аргаларны ажылдап кылып, аныяк коллегаларынга дагдыныкчылар бооп, арга-сүмезин берип чоруурлар. 45 **дар** чоннуң ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр кижизидер, келир үеги ханы билиглиг специалистер болурунуң эге базымынче киирер дээш амыр эвес күш-ажылчы орукту эртип, дээди категорияның методист башкызы чедир ажылдаан. Ооң дугайында каш-даа болза сөс маңаа киирери меңээ дыка-ла өөрүнчүгдүр. Үстүнде адаттынганнардан аңгыда бо үүлге ады адаттынмаан башкы мергежилдиглер бо-ла эштери ышкаш, шаңнал-макталдыг, алдар-аттыг башкылар, өөредилге эргелекчилери, школа директорлары, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары бооп чорууру чоргааранчыг.

Эмчи мергежилдиглерден **Ким Доржуевич Ондар** (ам бистиң аравыста чок) 26 чыл иштинде кезер эмчи-травматолог бооп ажылдап чораан. Эки ажылы дээш, ол база хөй шаңнал-макталды ап чораан. Көдээ ажылагый талазы-биле мергежилдиглерден **Шопак-оол Шаңмакович Ховалыг** 30 ажыг чыл иштинде «Элегес» совхозка ажылдап, аңаа директорлап-даа чораан. **Өнер-оол Куулар** база элээн каш кожууннарны эргий ажылдап, хөй чылдарда совхозтар директорлап чораан. Олар көдээ ажылагыйның сайзыралынга эвээш эвес үлүүн киирип, солун-сеткүүлдерге-даа бола мактадып чорааннар. Олла доозукчулардан хоочун журналист **Миний-оол Кончукович Ондар** ийи дээди эртем чедип алган. «Россияның хүндүлүг радизи», «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп ийи хүндүлүг аттарны эдилеп чоруур.

Школа дооскандан бээр 45 чыл болганын демдеглеп, ужуражып келген хоочун тускай эртемниглер оларның клазындан кады дооскан өөрү шупту эртем-билиг чедип алганынга, хүндүлүг ат-алдарлыг болганынга, төрээн Тывазының сайзыралынга төлептиг үлүүн киирип чоруурунга, езулуг хамаатылар бооп, чон, чурт мурнунга хүлээлгезин төлептиг күүседип чоруурунга чоргаарланып турганнар. Олар үүгле күш-ажылчы чедиишкиннер дугайында эвес, 45 чыл иштинде амыдырал-чурталгазын канчаар тургусканын, ажы-төлдерин канчаар кижизиткенин, кандыг эртем-билиг-ге чедиргениниң, уйнуктарының дугайын база чугаалашканнар. Кижи бүрүзүнүң ажы-төлдери, база-ла оларның боттары ышкаш, эртемниг кижилер бооп өскен, өгленип-баштанган, аас-кежиктиг чурттап чоруурунга байырлалдың маадырлары чоргаарланып олурганнар. 45 чыл болгаш ужурашкан доозукчулар аразындан эң хөй 14 уйнуктарлыг өг-бүлеэзи **Дыртый-оол Настык-Доржуевич Ондар** болган. Ол өг-бүленің улуг оглу Валерий Дыртый-оолович Ондар — республиканың салым-чаяанныг уруглар школазының директору. Доозукчулардан эң баштайгы уруунуң уруунуң уруун хүлээп алган кижи **Шопак-оол Шаңмакович Ховалыг** болган.

Чурттуң келир үези, ооң чонунуң социал-экономиктиг, культурлуг амыдыралы школадан база хөлчок хамааржырын бо таварылга херечилеп турар. Ужуражылга кежээзинде хоочун доозукчулар өөренип, билиг чедип алганы Чадааннаның №1 школазын катап-катап сактып, аңаа өөрүп четтирип турганнар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: башкылаашкын ажылының тергиннери чаңгысклассчылар (олурар) К.С.Демирчан, З.Д.Монгуш, (артында) К.Д.Ондар, К.К. Монгуш, Ө.К.Ондар олар.

КОЛХОЗТУҢ БАШТАЙГЫЛАРЫ

Кажан Алдан-Маадырга колхоз чаа-ла тургустунуп турда, Бичии-Уруг Калчан-Хойевна, Хоолур-оол Дөңгүракович Ооржактар ол колхозтуң баштайгылары чораннар.

Эр бооп эзер дергизиндеп туттунуп келгеш-ле, Хоолур-оол Дөңгүракович баштайгы чылдарында мал эмчилериниң түр курузун дооскаштың, «Алдан-Маадыр» колхозтуң чеди-чүзүн малын эмнеп, Көшпес, Манчүрек, Ак, Алдыы-Үстүү Сайырлар, Чодураалыг-Сайыр, Чиңге-Сайыр, Оргу-Шөл, Шаттар, Алаш-Аксы ол ынчаар девискээрлерге чурттап турган малчыннарны эргий кезип, малдың халдавырлыг аарыгларынга удур эмнээшкиннерни, тарыышкыннарны чорудуп турган. Ол үениң күш-ажылчы кижилериниң тура-соруктуг, тудунгур-кагынгыры, шалыпкыны магалыг-ла боор чүве-ле болгай.

Кара даалыңын дергилепкен, Кара-Доруун мунупкан Хоолур-оолдуң малчын аалдарга бо-ла келирин ийи караам-биле көрген мен. Ынчан колхозтуң мал-магаы өзүп көвүдээн, Манчүрек, Көшпес ышкаш доскут, кызыы хемнериң унунга сыңышпайн турган чүве-ле болгай. Мал эмчизи кижи малчыннарга доктаамал баар. Ол келирде куруг келбес, ыяап-ла эм-таңын даалыңнап алгаш чоруур. Ооң-биле чергелештир солун-сеткүүлдерни база катай дергилеп алгаштың чедирип келир. Шээр малдың чуулдазын тергиин эки чорудуп турганындан хой-өшкүнүң, анай-хураганнарның кодурлаар, маагылаар аарыглары ховар турганы — Хоолур-оол Дөңгүраковичиниң шудургу ажылының херечизи-дир.

Арга-дуржулгалыг мал эмчилери Анай-оол Ооржак, Амчыгыр Монгуш, Николай Ооржак оларның үлегерин өөренип турганындан Хоолур-оол Ооржактың ажылы үре-түннелдиг бооп турганы тодаргай. Колхозтуң каш үзүн малдары хамчык аарыгларга таварышпайн, хорамча болбайн баш саны көвүдеп турганы дээрге-ле мал эмчизиниң ачыхавыяазы болур ужурлуг. Мал эмчилээн соонда, Хоолур-оол Дөңгүракович колхоз баштаар чериниң сумелээнинин, айтыышкынын езугаар чолаачыларның түр курузун чедиишкинниг доозуп үнгеш, «Алдан-Маадыр» колхозтуң янзы-бүрү чүүктерин сөөртүп, туруушкун чок ажылдап, колхозтуң экономиказын бурунгаар хөгжүдеринге хоомай эвес күжүн-дерин үндүрүп келген. Ооң соон дарый, Хоолур-оол Дөңгүракович база катап малчыннарның күзенчиг аалчызы болу берген. Амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Хоолур-оол Ооржак автолавка башкарып малчыннарже хүн бүрүнүң чугула хереглелдиң бараннарын үзүктелиишкин чок сөөртүп садыглап, мал ажылдыларының хүндүткелин чаалап алган.

Ажыл-агыйга чүткүлдүг, ээ харыысалгалыг болурга, Хоолур-оол Дөңгүраковичиге колхоз баштаар чери идегеп, ынанып Саян артындан чаа машиналарны башкартып эккелдирер турган. Кидин-не амыдырап-чурттаарының, күш-ажыл кылып шыдаарының үезинде аныяк назынныг тургаш, Хоолур-оол Дөңгүракович айыылхалапка таваржып, ханныг кара холдуг, дерзии өлүрүкчүнүң холундан барган.

Аныяк чылдарындан амыдырал кожуп, чуртаан өөнүң ээзи, уругларының авазы – Бичии-Уруг Калчан-Хойевна база-ла «Алдан-Маадыр» колхозтуң баштайгыларының бирээзинге санадып турган. Бөдүүн ишчилерниң одуруунга тургаш, колхозтуң тудуг-суурун тутчуп, Алдан-Маадыр суурнуң херээженнер чөвүлелиниң активчилери-биле демнежип алгаш, херээжен кижиниң бүгү-ле кылып шыдаар бөдүүн ажылдарындан чыда калбаан. Тодаргайлаарга, колхоз үезинде малгаш хоюдуп тургаш, колхозчулар чуртаар саман (малгаш) бажыңнарны кылчырынга шудургузун көргүскен. Ол ышкаш Ара-Аргадан аът-биле тудуг материалдарынга ажыглаар чудук-даа сөөртүп турган-на. Сөөлзүредир Бичии-Уруг Калчан-Хойевна өскүс арткан чаш ажы-төлүн азыраар дээш амыр-дыжын-даа, кадыын-даа бодавайн школаның, садиктиң бөдүүн ажылчынының хүлээлгезин күүседип, доктаамал макталгадан дүшпейн келген.

Өскүс-чавыс хөй уругдарыын, оолдарын азыраар, өстүрер, өөредипкижизидер дээш Бичии-Уруг Калчан-Хойевна кадыын-даа харамнанмаанындан, ооң кадыкшылы сулараап баксырааштың хепхенертен алдын хүнден, акы-дуңмаларындан, ажы-төлүнден, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Ынчалза-даа Бичии-Уруг Калчан-Хойевна авыралдыг ава кижиниң, идегелдиг ие кижиниң адын сыкпаан болгаш ажы-төлүн дөгерезин азырап-өстүргештиң, өөредипкижизидип каан. Улуг оглу Владимир – чолаачы, уруглары Зоя, Лидия, Роза суглар – башкылар, Зинаида – эмчи, Сергей, Олег – хоойлу-дүрүм ажылдакчылары. Олар шуптузу хоомай эвес, чонунга бараан болуп ажылдап-чурттап, ада-иезиниң адын сыкпайн чоруурун демдеглээр апаар. Олар ада-иезиниң изин чандыр соора баспайн, адын сыкпас дээштиң бурунгаар көрүшбиле ажылдап, амыдырап, салгалдан салгалче дамчып чурттаарлар.

«Алдан-Маадыр» колхозтуң, сумунуң баштайгылары чораан Бичии-Уруг Калчан-Хойевна, Хоолур-оол Дөңгүракович Ооржактар ам бо хүннерде бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа оларны таныыр-билир кижилерниң сагыш-сеткилдеринде олар дириг хевээр овур-хевирлери чуруттунуп чоруурлар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

(Гонорарын солунга).

Даа кожуунунуң 240 чылынга уткуштур

БУЯННЫГ ХҮН ТӨРҮТТҮНГЕШ...

Кызылга совпартшколаның дыңнакчылары Куулар Кочааевич Пюрюна биле Белекей Тевек-Кежегеевна оларның өг-бүлезинге дун кыс уруу бодараан. Ол кымыл дээрге, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Виктория Кууларовна Пюрюнаның 1945 чылдың май 9-та, Тиилелге хүнүнде төрүттүнгени олдур. Бо 2005 чылда, Улуг Тиилелгениң 60 чылында, Виктория Кууларовна база юбилейин демдеглеп турар. Ындыг эки хүнде төрүттүнер салым онзагай болбас аргажок.

Ооң адазы Куулар Пюрюна Чыраа-Бажы чурттуг болгаш "Чыраа-Бажы" совхоз тургустунарга, аңаа барып чурттай берген. Виктория 1963 чылда ол суурга школа дооскан. Оон Бурятияже өөренип чоруткан. Улан-Удэ хоорайга Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура институдунуң библиотека салбырын чедиишкинниг дооскан.

Күш-ажылчы базымы Чыраа-Бажының көдээ библиотеказынга эгелээн. Оон Чыраа-Бажы ортумак школазының библиотеказынга ажылдай берген. Ак сеткилдиг ажылы-биле дораан коллективтиң хүндүткелин чаалап алган. Удаткан чок, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг, кызымаккай ажылдакчы профком даргазынга соңгуткан. Башкылар болгаш өөренникчилерге арга-дуржулгалыг библиотекарь ачы-дузазын кадып, ажыл-амыдырал аайы-биле профком мурнундан деткимчени көргүзүп келген.

Билдилиг удуртукчу Чыраа-Бажы көдээ Культура бажыңының директорунга томуйлаткан. Ол үеде "Йөрээл" ансамблин организастап тургузушкан. Америкадан эртемден Теодор Левин келгеш, "Йөрээлдиң" уран үүлүн магадап, үнүн бижидип, чурук-хөрүүн тырттырып ап турган болгай. "Йөрээл" район, республика чергелиг фестивальдарга киришкеш, бо-ла тиилекчи черлерни ээлеп келген. Удуртукчунуң үреттүннелдиг ажылын үнелеп көргеш, СЭКП Чөөн-Хемчик райкому социалистиг чарыштың тиилекчизи атты "Чемпион-1985" деп кожааны тыпсып, өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Ажыл-чорудулгазының аайы-биле ол район төвүнче депшип чоруткаш, өөредилге килдизинге методистеп ажылдай берген. Чөөн-Хемчик кожуунуң Төп библиотеказынга директорлап база ажылдаан. Ажык-чарлыг демократия үези эгелээнде, 1991 чылда Чадааның Монгуш Буян-Бадыргы аттыг музейиниң удуртукчузу болуп, бөгүнге чедир ооң директору бооп ажылдап турарын чон эки билир.

Музейни, езулуг-ла бут кырынга тургузушканнарның бирээзи ол. Эрги почтаның бажыңы ажыглалдан үнүп, эзн тоймаглаттынар деп барган турда, ону септеп-селээш, музей кылдыр кылган. В.К.Пюрюна тываларның төөгүзүн, бурунгу культуразын тайылбырлаан хамык экспонаттарны чыып тургаш, музейни көрүштүг кылдыр дерээн. Тыванын ховар дээн оолдарының бирээзи — Монгуш Буян-Бадыргының адын диргизип, мөңгежиделинге ооң киирген үлүгхуузу улуг.

Музей ам кожуунуң чоргааралы апарган. Ол хире хөй ажыл-херектерни чогудуп, чогаадыкчы ажылдап тургаш тургузуп алган музейни ам кээп дүжүрер деп турарын кижи кайгап ханмас. Ону улам быжыглап, уруглар Тыва төөгүзүнүң кичээлдерин аңаа эрттирип, хөйну билип, өөренип алыр кылдыр улам быжыглаар ужурлуг эвеспе?

Виктория Кууларовна бо музейде Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгунуң тускай өрээлин шимеп, дерээн. Маадыр Чадаана хоорайга төрүттүнген болганда ынчанмайн канчаар.

Чүгле маадырлар эвес, кожуунуң социал-экономиктиг болгаш культурлуг амыдыралынга үлүүн киириштирип келген күш-ажылдың хоочуннарының, алдарлыг кижилериниң тускай стендилери ында бар.

Виктория Кууларовнаның ажыл-ижин Тыва Чазак бедии-биле үнелеп турар. 1991 чылда "Күш-ажылдың хоочуну" медальбиле шаңнаткан. 1998 чылда "ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан. Хүндүлүг бижиктери мырынай эмгежок.

В.К.Пюрюна бо ажылижи-биле капсырлаштыр бир нарын ажылды база чүктеп чоруур. Юбилейлерде, байырлалдарда уранчечен, солун сценарийлерни ол бижип турар. Чижээлээрге, Даа кожуунуң 130 чылының сценарийин ол бижээш, байырлыг хуралды бедик деңнелге башкарыкчылап эрттиргенин чон утпаан. Тыванын Россияга каттышканының 60 чыл оюнда Тос-Булакка делгээн Чадааның Монгуш Буян-Бадыргы аттыг музейиниң өг-музейин чыылган чонга тайылбырлап таныштырганын ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак бедии-биле үнелээн. Виктория Кууларовнаның чугаа-домаа чечен, үнү аянныг, сөстерни адаары тода, езулуг диктор кижи. Чон ону аажок дыңнаксаар. Ол – Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы.

Өөнүң ээзи Куулар Доктак-оол Ондарайович-биле өг-бүле туткандан бээр 40 чыл болуп турар. Д.О.Куулар база советтер ажылының хоочуну. Олар дөрт ажы-төлдүң эргим адаиези. Үш оглун, бир кызын төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен.

Улуг оглу Мерген аныяанда-ла «аъдының бажы хоя» берзе-даа, ооң чаңгыс кызы Белекмаазы бар, ол Кызылдың 15 дугаар школазын дооскан.

Ийиги оглу Тигран — 4 ажы-төлдүг. Ол – телемастер. Видеокамеразы-биле солун ажылдарны тырттырып чоруур.

Кууларларның кыс уруу Чечегеш — үш дээди эртемниг. Чөөн-Хемчик кожуунда өөредилге килдизиниң кадрлар талазы-биле инспектору болуп ажылдавышаан, профэвилел комитединиң даргазы болуп, авазының изин чая баспайн чоруп орар. Өг-бүлелиг, бир оолдуг.

Кууларларның хеймер оглу Радик Кызыл — Чадаана аразында пассажирлер аргыштырылгазында эки ажылдап чоруур.

Ава кижиниң ачы-буянныг амыдыралының, ажыл-ижиниң ачызында ажы-төлү, арат чону өөрүп чурттап чоруур мындыг боор-дур.

Осур-оол МОНГУШ.
Чадаана.

АДЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Суурувуска улуг байырлал-биле дөмей эрткен бир онзагай хүннү сактып ор мен. Бажың-Алаак суурнуң библиотеказы 50 харлаан оюн демдеглеп турган чүве. Суурда Тиилелге шөлчүгежиниң чанында библиотека даштынга чон чыглып келген. Чартык чүс чыл оюн демдеглеп турар библиотекавыска аңаа хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келген хоочун библиотекарь Сара Алексеевна Иргиттиң адын тыпсыр дээн байырлыг хуралга чон чыглып келгени ол.

Тиилелге шөлчүгежиниң ногаан шивилериниң аразында Амаа Монгуштуң шериг хептиг хөрек тураскаалының ийи талазында фронтучулар Семис-оол Куулар, Калдың Монгуш оларның чуруктуг тураскаалдарын Май 9-ту уткуштур кылганы байырлалды улам каастаан.

Юбилейин демдеглеп турар библиотекага ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызының, Пушкин аттыг төп библиотеканың, Чадаана хоорайның төп библиотеказының төлээлери аалдап келген. Ол ышкаш хоочун культура ажылдакчызы Сара Алексеевнаның уруу Галина Сюрюн баштаан Ак-Довурак, Өвүр, Кызыл, Хову-Аксындан дөргүл-төрел, чаңгыс чер-чурттугларывыс база четкилеп келген. Олар 50 харлап турар библиотеканың ажылдакчыларынга байыр чедирип, суй белектерин тыпсып тура, библиотекага адын тыпсып турарывыс Сара Иргиттиң дугайында чылыг сактыышкыннарны кылды.

Максим Ховалыг: — Школачы чылдарымда эштерим-биле Сара угбайның библиотеказындан номнар бижидип номчуп, дыдыраш баштыг библиотекарь угбавыстың хоюг, чараш үнүн концерттерге дыңнап өстүвүс. Суурнуң хөгжүлдезинге, ооң культурлуг амыдыралынга, аныяк-өскенниң кижизидилгезинге библиотеканың болгаш библиотекарь кижиниң киирип келген улуг үлүг-хуузун өөренип көргеш, кожуун чагыргазы Бажың-Алаак суурнуң көдээ библиотеказынга Сара Иргиттиң адын тыпсыр шиитпирни хүлээп алган – деп, өөрүнчүг медээни дыңнатпышаан, библиотекага беш муң акшаны деткимче кылдыр кожуун чагыргазының мурнундан берген. Байыр чедириишкиннериниң соонда, библиотеканың ханазында Сара Иргиттиң чуруун шып каан пөзүн күдээзи ажыдыптарга, изиг адыш часкаашкыннары чаңгыланы берген.

Байырлал Сара Иргиттиң даайы Ырлаар Маадыр-оол аттыг Культура бажыңынга уламчылаан. Аңаа библиотека эргелекчизи Надежда Сүттүг-ооловна Ондар илеткел кылгаш, Сара Иргиттиң допчу намдары-биле таныштырган.

С.А.Иргит школа дооскаш-ла, клубтуң бир өрээлинге турган библиотекага ажылдай берген.Оон эгелээш-ле, чонга, малчыннарга, колхозтуң бригада төптеринге номнар, солун-сеткүүлдерни чедирип, концерт-оюнну клуб ажылдакчылары-биле белеткээш, бараалгадып келген. Бодунуң кайгамчык чараш үнү-биле чонун магададып, хөй-хөй чылдарда оларны өөртүп келген. Ооң библиотеказы кожуун иштинге социалистиг чарышка доктаамал тиилекчи болуп турган. Ол Кызылдың уран үүл училищезиниң база Канскиниң библиотека техникумун дооскан. Ол беш кыс, бир оолдуг. Олар Тыванын аңгы-аңгы булуннарында ажылдап, чурттап чоруур. Авазының ырлаарын шупту дөзеп алган. А уруу Галина Сюрюн — Тыва Республиканың алдарлыг артизи.

Хоочун ажылдакчының эгелеп кааны улуг үүлехерээн бөгүн уламчылавышаан. Библиотека чоннуң чыглыр одаа болуп артпышаан. Үе-шаг чеже-даа өскерилгелерге таваржып, амыдыралдың агымы канчаар-даа өскерлип турза, библиотека бодунуң хүлээлгезин төлептии-биле күүседип турар. Ону улам быжыктырары-биле ырак-чоокта чуртташтарывыс ном-дептер-биле дузалаар болза деп күзел бар. Библиотекаларга чогаалчылар аттары тыпсыр боор чүве болгай, а бистиң библиотекага библиотекарь кижиниң адын тывысканы ховар болгаш аажок өөрүнчүг болуушкун болган. Ол дугайын келген аалчылардаа онзалап айтып турду.

Виктор Чигжит, ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының оралакчызы:

—Ховар үннүг ыраажы, хоочун культура ажылдакчызының ады-биле библиотекаңарны адаанын кончуг чөптүг чүүл-дүр деп көрүп тур мен. Суур чону ырлаарынга ынак, аажок салымчаяанныг кижилер дээрзи республикада шагда-ла билдингир апарган. Бо чылын сууруңарга музыка школазының филиалын ажыдар деп яамының коллегия хуралынга шиитпирлээн — дээрге, клуб долу орган чон шимээн-дааштыг өөрүшкү-биле уткуп, адыш часкап шаг болган. Виктор Сергеевич библиотекага номнарны белекке берген, Надежда Сүттүг-ооловнага хүндүлүг бижикти тывыскан.

Зоя Намзырай, шүлүкчү:—Канск хоорайга Сара-биле кады өөренип чордувус. Бир-ле катап уран үүл көрүлдезинге киржип, ырлап турган Сараны Канск хоорайның көрүкчүлери сценадан дүжүрбейн шаг болган, эжим аңаа ийиүш-даа ырны ырлаанын утпас мен. Кижи назыны мөңге эвес болгай, ынчалза-даа эжимниң адын библиотекага тыпсып, мөңгежиткенинге сеткилимниң ханызындан өөрүп тур мен – дээш, хоочун шүлүкчү библиотекага бодунуң шүлүктериниң номнарын белекке берип, эжинге тураскааткан шүлүүн чыылганнарга номчуп берген.

Сураглыг ыраажы Өшкү-Саар Таспанчык (ачазы Ырлаар Маадыр-оолдуң кыс дуңмазының уруу Сара-биле чаңгысклассчылар), артист чораан Суртаал-оол Монгуш, Бичей-Сарыг Монгуш, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Монгуш ИХЯ-ның полковниги Артур Айдың-оол, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Мерген Куулар, Бии-Хемниң культура килдизинден Наталья Ондар, "Супер кырган-ава" аттың эдилекчизи Чечекмаа Танова болгаш бажың-алаакчылар Валентина Күнчүн, Дадар Сат, Шириин Сарыглар хуу библиотеказындан номнарны белекке берип, чылыг-чымчак сөстерни чугаалап, суй белектерни, акша дузаламчызын берген. ТР-ниң алдарлыг артистери Галина Сюрюн, Надежда Шойгу олар артист эштерибиле солун концертти чаңгыс чер-чурттугларынга бараалгаткан. Салымчаяан уктуг-дөстүг дээри-ле чөп, Сара Алексеевнаның дуңмалары Василий биле Владимир Иргиттер баянга ойнавышаан (дуэт) ырлажып турда, чаражын чүү дээр!

Чырык байырлалдың хүнүн магадал-биле сактып ора, ырак-чоокта чаңгыс чер-чурттугларывыска Сара Иргит аттыг библиотекага ном-дептер ам-даа херек дээрзин сагындырбышаан, чүүлүмнү доостум.

Дадар-оол САТ.
Бажың-Алаак.

Бот-боттарынга шынчы болур болза...

Амгы үеде аныяктарның хөй кезии ВИЧ-СПИД аарыгның тарап нептерээр оруктарын биле берген деп СПИД-ке удур демисел төвү демдеглеп турар. Ол болза төптүң профилактика салбырының чон аразында багай эвес ажылының түннели.

Саян артында улуг хоорайларда ВИЧ-СПИД халдавырының эдилекчилериниң 90 хуузу аныяктар болуп турар. Аныяк кижилер чурттуң келир үези-дир. Тыва Республикада 26 кижи ВИЧ халдавырлыг деп бүрүткеттинген. Оларның хөй кезии эр-херээжен чорук таварыштыр аарыгны халдадып алган бооп турар. Ынчангаш аныяк кижилер боттарын арыг алдынары, бот-боттарынга шынчы болгаш бүзүрелдиг чурттаары — ВИЧ-СПИД-тен чайлаарының бир кол аргазы болур.

Чамдык кижилер ВИЧ-халдавырны кайда-ла-бир ырак черде, меңээ хамаарышпас, мени оюп эрте бээр деп бодаарлар. ВИЧ-СПИД дугайында билиглерни кижи бүрүзүнге чедирери-биле СПИД-ке удур демисел төвү бүгү-ле үүлдерни өөренип көрүп тургаш, чаа-чаа аргаларны дилеп, тып чон-биле ажылдап келген. Амдыызында бо аарыгны эмнээр вакцина тывылбаан дээрзин кижи бүрүзү билир дизе чазыг болбас боор. ВИЧ-СПИД дугайында медээ дыңнап, билип алыр күзелдиг кижилер бо телефонче долгап болур силер: **6-17-28.**

Анита ХАЙЫН,
СПИД-ке удур төптүң фельдшери.

Хыналдалар түңнели

ӨӨРЕДИЛГЕ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНДЕ

"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА 2005 чылдың сентябрь айда байдал-биле чаа өөредилге чылынга школаларның беленииң дугайында дараазында дыңнадыгларны кылып тур.

Бистиң республикада бар 225 ниити ортумак өөредилге албан чериниң 212-зин хынаан. Чүгле чедери берге, эмин эрттир ырак Бии-Хем кожуунда Хүт, Каа-Хемниң Катазы, Тожунуң Сыстыг-Хем деп черлерде үш ортумак школа база Кызыл хоорайда 10 өөредилге албан черлери хынаттынмаан.

2005 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА-биле чөпшээрежилге чокка Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан ортумак школазы (одалга системазы септеттинмээн), Чадааананың № 2 школазы (котельнаязын, эге класс өөренир корпузунуң одалга системазын септевээн), Чадааананың № 3 школазы (котельнаязының болгаш спорт залының септелгези доозулбаан), Каа-Хем кожуунда Көк-Хаак ортумак школазы (одалга системазының септелгези чоруп турар) ажылдап эгелээн.

Хүлээп алыышкын актыларынга четпестерин чайладыр хуусаалар айыткан бижиктерлиг Өвүрнүң Хандагайты ортумак школазы (школаның крышазының капитал септелгези доозулбаан), ол-ла кожуунда Чаа-Суур ортумак школазы (спорт залының косметиктиг септелгези доозулбаан) база ажылдап эгелээн.

Республикада школа назыны четпээннерниң 214 уруглар албан черлери бар. Кызылдың 23 уруглар садтарындан аңгыда оларның 191-и хынаттынган. 9 уруглар садтарынга чедир кылдынмаан чүүлдери хөй болганы-биле ажыдар чөпшээрел бербээн. Олар дээрге Кызылдың № 4 уруглар сады, Тээлиде "Хензигбей", Чадаанада "Чечена", "Белочка", Ийме суурда "Салгакчы", Баян-Талада "Хадыңчыгаш", Хадың, Тарлаг суурларда уруглар садтары, Дус-Даг суурда "Херел" деп уруглар садтары бооп турар. Оларда чедир кылдынмаан чүүлдер хөй болган.

Республикада тускай дузалал школазы 12. Оларның шуптузунга хыналданы чоруткан. Чүгле Кызыл хоорайда дыңнаары багай уруглар школазынга ажыдар чөпшээрел бербээн. Ында уруглар эмчизи чок, эмнелге ажылдакчыларының хондур-дүндүр ажылдаар дежурныйлаашкынын организаставаан болган.

Республикада немелде өөредилге черлери 79. Оларның 71-ин хынаан. 4 албан черинге ажыдар чөпшээрел бербээн. Олар дээрге Кызылдың юннаттар төвү, техниктиг чогаадылга төвү, туризм төвү (бо үш төпте косметиктиг септелге доозулбаан), республиканың салым-чаяанныг уруглар школазы-дыр (вентиляция системазы дериттинмээн).

Республикада өскүс уруглар албан черлери 5. Олардан Кызылдың уруглар бажыңынга ажыдар чөпшээрел бербээн. Ында аъш-чем-биле хандырылга чаңгыс аай, уруглар сүт, ногаа, кат-чимис аймаа чедир албайн турар.

Үстүнде адаттынган албан черлеринге айыттынган четпестерни дарый чайладыры негеттинип турар.

Лилиана ДЕМЧИК,
"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА-ның кол эмчизиниң оралакчызы.

Садыг-саарылга дүрүмү негеп турар

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң камгалалын хайгааараар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң дыңнадып турарыбиле алырга, сөөлгү үеде бараааннарны садыгларга эвес, а ооң чоогунда херимнер кыдыынга азы анаа чурттала бажыңнарынга садыглаар чоруктар неп-тереп эгелээн. Ындыг садыглаашкын организастаарының мурнунда каталогтарда, буклеттерде бижиттинген бараааннарының дугайын электроннуг азы парлалганың массалыг информация чепсектериниң (телерадио, почта харылзаазы, интернет) дузазы-биле садып алыкчыларга таныштырып алыр апарган. Ол бүгүнү өөренип көргеш, "Хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында" РФ-тиң хоойлузунче 2004 чылдың декабрь 21-де немелде "Бараааннарны ырак хемчээлге садар арга" деп 26-гы чүүлдү киирген. Ук чүүл садыг-саарылганың керээзин күүседиринден ойталаар эргени боттандырар таварылгада немелде камгалалды хандырарынга садыгжы биле садып алыкчының аразында хамаарылгазын чурумчудар.

Ук чүүл езугаар садыгжы садып алыкчыга хамаарыштыр бараанның онзагай шынарының, ооң өртээн, ону төлээриниң чурумунуң, бараанны садып алырының, ону чедирип бээриниң, садыгның турар адрезиниң, бараанны кылган черниң адрезиниң, бараан бүдүрүкчүзүнүң ады, бараанны садарының хуусаазының дугайы дээш, өске-даа чугула медээлерни бээр ужурлуг. Бир эвес садыгжы ындыг медээлерни шуут азы четче эвес бээр болза, "РФ-тиң садыг-саарылга дугайында" хоойлузунуң "Садып алыкчыны мегелээни" деп 14,7 чүүл-биле административтиг харыысалгага онаажыр.

Оон ыңай ырак хемчээлге бараан садарда РФ-тиң Чазааның 1998 чылдың январь 19-та үндүргени № 55 доктаал езугаар садыг точказы эвес черлерге садып болбас чамдык бараааннарның: аъш-чем (мороженное, эзиртпес ижер суксун, пиво, кондитер, тускай хаптап каан хлеб-булочка кылыгларындан аңгыда), эм аймаан, үнелиг металлдардан кылган эдилелдерни, үнелиг даштарны, ок-чемзек аймаанның саарылгазының дүрүмү сагыттынар ужурлуг. Оларны ыяап-ла садыг точкаларынга садарын садыг-саарылга дүрүмү негеп турар.

2005 чылдың үшкү кварталында Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң камгалалын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң ажылдакчылары республикада ырак хемчээлге бараан садарын боттандырып турар организацияларга хыналда-контроль ажылдарын чорудуп эгелээн. Үстүнде айыттынган хоойлу негелделеринге хамаарыштыр чурум хажыдыышкыннарындан качыгдаар ужурга таварышкан садып алыкчылар Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда, 116 (тел.:5-47-05) бажында турар Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң камгалалын хайгааараар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелинде хереглекчилерниң эргелерин камгалаар килдисче хомудал киирип болур.

Анна Кенин-Лопсан,
хереглекчилерниң эргезин камгалаар килдистиң начальниги.

Эмчиниң булуңу

КОДУР БОЛГАШ БҮҮРЕКТЕР

Кодур дугайында кижи бүрүзү эки билир. Хензигие дириг адыгуузун, кодур саргызы, улуг-даа, бичиидаа кижилерге бир дөмей халалыг. Шыдажыр аргажок кылдыр кижидери, кеште дырбаашкын истери, уйгу-чыдынның солчуру, шыжыгып, даржыланыры – кижиниң кежинче саргының киргениниң уржуктары бо-дур.

Амгы үениң медициназы кодурнуң когун үзе эмнээр эм-домнуг. Болурчогуур мазьтарны шын ажыглаанда, каш-ла хонганда экириир. Кол негелде: эмнээшкинни өг-бүледе кодурдан аараааннарга хары угда чорудары.

Бажында эт-септен аарыгның тывылдырыкчызын чок болдурары кончуг чугула. Мебель аймаан, эжик тудаларын көвүктелчек саваң хоюлдуруу-биле, оларның кырын шыгыдып тургаш, аштап-чуур херек. Аяк-саваны изиг суг-биле, сава чуур суук бүдүмелди ажыглап тургаш, арыглаар, ооң соонда чаа хайындырган изиг суг-биле кырындан кудар. Идик-хеп аймаан хайындырып чуур. Чоорганнарны, орун-дөжээн, даштыкы хепти, школачы эт-септи каш шак дургузунда соок агаарже үндүрер. Бир эвес бо бүгүнү күүсетпес болза, аарыгны катап халдадыры мыяда.

Амгы үеде эмчилер кодурнуң ишкээртээн нарыдаашкыннары-биле таваржып турарлар. Кодурну шын эвес эмнээнде, кол нургулайында уругларга, кешти дырбаан соонда тывылган балыгларже өске микробтар кирип, ириңнелиишкинни болдурар. Ириңнелчек чүүлдер бүгү мага-ботче тарап, аарыг кижиниң байдалын харыксырадыр, эът изип болур. Ындыг байдал неделя-неделязы-биле уламчылап болур. Бо дээрге кончуг айыылдыг чададыр: кодур саргызының кеш адааанда бары, суг баштыг ириңнериң калбаа-биле тараашкыны организмниң иммуннуг системазын кошкадыр, ынчан камгалалдың кончуг нарын системазы ажылдап эгелээр. Мындыг таварылгаларда патологтуг чорудулга бүүрек структуразын үрээр. Гломерулонефрит деп кончуг аар аарыг неп-тереп эгелээр. Эмчи практиказындан алырга, кешке суг баштыг ириңнер тыптып эгелээнинден бээр үшкү-бешки неделяда аарыг кижиниң арнынга ыжык тыптып келир. Ооң соонда хүннерде ук ыжык дурт-сынче, дөрт мөчүже тараар. Кижиниң сидии эвээжээр, ооң өңү өскерлип эгелээр. Сидиктиң өңү боралгак, кара-хүрең, көвүктелчек болуп болур. Чамдык таварылгаларда хан базыышкыны улгадыр, ооң ужун баш аартыр, харын-даа, кустурар. Аарыг кижиниң, ылаңгыя бичии уругларның, байдалы улам дорайтап болур. Чыттырып эмнээр байдалдарда безин ындыг аарыг кижилерге соксаал чок эмнээшкин, а онза берге таварылгаларда – реанимация хемчеглерин чорудары негеттинер. Аарыг-биле демиселге кайыын-на кезээде эмчи болгаш аарыг кижи тиилеп чораан деп. Эгиттинмес чидириглер база туруп болур. А ооң чылдагааны — кодурже үезинде чогуур кичээнгейни салбааны база кеш аарыглар эмчизиниң сүмезин өй-шаанда албааныдыр.

Е. КУЛИКОВА,
уруглар нефрологу.

ЫРАК КОДАННАРЖЕ ҮНҮП ТУРАР

«Сиген-2005»

Сентябрь 1-ден эгелеп бүгү республика чергелиг "Сиген-2005" деп хыналда хемчеглерин өртчүлер чорудуп эгелээн. Ук ажыл сентябрь 1-ден октябрь 31-ге дээр уламчылаар.

Ол болза бистиң Чөөн-Хемчик кожуунуң чурттакчылыг суурларында малдың кышкы чениниң белеткел ажылдарының адакталып эгелээни-биле өрт айыылының дүрүмнеринге чүүлдештир, сиген шыгжамырларын шын тургузуп алырынга хамаарышкан ажылдар болур. Кышкы үеде малга белеткээн сигенин оларның ээлери электри шугумнарындан, чурттаар бажыңнардан ырадыр сарааттаар ужурлуг. Оон ыңай ооң чанынга бичии уруглар ойнаар чорукту шуут болдурбас.

Эрткен чылын кожуунга чамдык чурттакчыларның оваарымча чок болганындан 4 удаа сараат сиген өрттенген. Оларның ээлери ниитизи-биле 19 муң 500 рубль когаралга таварышканнар. Ол болза эвээш эвес санныг өрттер бооп турар. Ындыг чоруктарны болдурбазы-биле өрт ажылдакчылары бо чылын бажың бүрүзүн кезип, хыналдаларны чорудуп эгелээн. Чүгле хынап эвес, сигенни шын шыгжаарының база өрттүң айыыл чок чоруунуң дугайында дүрүмнерни таныштырып, суртаалдап турар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээри улуг, кыштаглар база малчын аалдар саны хөй, оларның турар чери хоорайдан дыка ырактa, ынчангаш харылзажыры берге бооп турар. Ындыгдаа болза өрт ажылдакчылары ырак коданнарже рейдилерни кылып, өрт айыылынга хамаарыштыр бир дугаарында сиген ээлери боттары харыысалгалыг болурун тайылбырлап турар. Мал-маганныг чон мал чемин шыгжаарынга хамаарыштыр билдинмес айтырыглар тыпты берзе, Чадааананың өрт черинге келгеш, айтырып ап болур. Сигенни дүрүм езугаар шыгжаары чугула дээрзин сактып алыры чугула.

Яков САГААН,
Чөөн-Хемчик кожуунуң 6 дугаар өрттен камгалал кезээниң оралакчы даргазы.

Каа-Хем суурда одалгазын төпчүткен, шупту тудуглары бар **3 өрээлдиг бажың** садып турар.
Телефону: **3-89-70**
кежээ долгаар.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7794. Чагыг 104.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Хереченлелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.